రసగంగాధరమణి

కావ్యమీమాంస

శ్రీ జమ్ములమడక మాధవరామశర్మ

రసగంగాధర మణి

కావ్యమీమాంస

దర్శనాచార్య, లాక్షణికశిరోమణి, మహోపాధ్యాయ

జమ్ములమడక మాధవరామశర్మ

ఏ. సి. కాలేజి గుంటూరు

స్వాయత్తస్వామ్యము
౧౦౧౦ :: మన్మథ

“నిమగ్నేన క్లేశై ర్మనన జలధే రంత రుదరం
మయోన్నీతో లోకే లలిత రసగంగాధరమణిః
హరన్నంతర్ధ్వాంతం హృదయ మధిరూఢో గుణవతాం
అలంకారాన్సర్వానపి గలిత గర్వా న్రచయతు”

వెల: ౧-౮-౦
1956

శ్రీ కైలాస ముద్రణాలయము
గుంటూరు

సూచిక

★

స్వభావోక్తి

భావోపహారము : కరుణశ్రీ

★

పరిచితి

అభిజనము గుంటూరుమండలములో తెనాలిసమీపమున కోడితాడిపఱ్ఱుఅగ్రహారము. జనకులు శ్రీ సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిపండితులు (శ్రీ వైరాగ్యానంద భారతీస్వామి) సోదరులు శ్రీ లక్ష్మీనరసింహులు. విజయనగరమహారాజ సంస్కృతకళాశాలలో విద్యాధ్యయనము. శ్రీతాతాసుబ్బరాయశాస్త్రులు గురువులు. జగద్గురు శ్రీకళ్యాణానందభారతీమహాచార్య మహాస్వామిపాదులు విద్యామహాదేశికులు. తెనాలిసంస్కృతకళాశాలలో చిరకాలము ప్రాధ్యక్షత అధ్యక్షత – నెల్లూరు వేదసంస్కృతకళాశాలలో అధ్యాపకత. గుంటూరులో ప్రకృతము ఏ. సి. కళాశాలాధ్యాపకత. శ్రీ, గీతా సూత్రనవతి, దేవీకథ, భక్తితంత్రము, నవరసగంగాధరము, ఆంధ్రప్రతాపరుద్రీయము, ధ్వనిసారము, కావ్యప్రకాశము, రసగంగాధరమణి ముద్రిత గ్రంథములు. సంస్కృతాంధ్రములందనన్యవక్తృత్వము. సాహిత్య నాట్య దర్శన ధర్మాది వివిధ విషయములపై నుపన్యాసదక్షత. మదరాసుప్రభుత్వము తెలుగుభాషాసమితిపక్షమున నవరసగంగాధరము త్తమసాహిత్యవిమర్శగ్రంథమని బహుమానమిచ్చినది. సాహితీసమితి, నవ్యసాహిత్యపరిషత్తులలో సభ్యత్వము. నిరంతరము విద్యార్చనము మొదలగునవి రచయిత విశేషములు.

★

స్వభావోక్తి

భారతావనిలో నితరు లితరశాస్త్ర కోవిదులు. ఆంధ్రులు సాహితీ వేదులని వారు పేరు నందురు. ఆంధ్రుడైయున శ్రీజగన్నాథుడు పితరులతో కాశీపట్టణ మేగి యచటనె తండ్రిసమక్షమున సకలవిద్యాపారంగతు డయ్యెను. జయపురప్రభు సంభావితుడై జయపురాస్థానమున విద్యాధికారి యయ్యెను. ఢిల్లీశ్వరావల్లభలాలితుడై పండితరాజయినాడు. రసగంగాధరము రచించినాడు. సాహిత్యప్రస్థానమున రసగంగాధర మసాధారణము. రసగంగాధరము పాశ్చాత్యభావఖండనము చేసినది. కొంతకాలము సర్వకళాపరిషత్పరీక్షల పాఠ్యముగ నిర్ణీతము కాలేదు. అస్మద్గురువులు శ్రీరాయడు శాస్త్రి గారు పోరాడి పాఠ్యము చేసిరి. ఒకవిధమున తెలుగులోకములో వ్యాపించినది. అశిరోమణులకవిద్యాప్రవీణులకు రసగంగాధరము తెలియుట కవకాశము కలుగలేదు. అధీతసంస్కృతజగన్నాథులను అర్థమో తదర్థమో యధ్యయనించిరి. అధ్యాపనప్రసక్తి లభింపనివారికి రసగంగాధరము లభింపలేదు. రసగంగాధరమును నవరసగంగాధరముగా ప్రథమానన మనువదించి నవ్యసాహిత్యపరిషత్పక్షమున ప్రకటించితిని. అది యుత్తమసాహిత్యవిమర్శగ్రంథమని మదరాసుప్రభుత్వము తెలుగుభాషాసమితి ద్వారమున సమ్మానించినది. ఆంధ్రలోకము సంభావించినది. మూలసహితముగా ముద్రించుటను జనత కాంక్షించినది. ప్రథమద్వితీయాననముల నట్లు ముద్రింప కౌతుకమున్నది.

ఇప్పుడీ రసగంగాధరమణి నిట్లు ప్రకటించుచుంటి నేమి? అని నేనను కొననే లేదు. నవకాలమున పండితరాజనిర్ణయపరిజ్ఞానావశ్యకత యున్నది. నవలోకమున లక్షణపరిజ్ఞానము పర్యాప్తముగ లేదు. అందు నాంధ్రీయ లక్షణము "అభిజ్ఞామారమయినది." ఆ భారతలక్షణసమన్వయమున కలుగ వలసినది కలుగకపోగా కలుగరాని కాలుష్యమె కలిగినదని యనువా రున్నారు. రసగంగాధరమణి నేడు కావలయుట స్పష్టము.

శ్రీజగన్నాథపండితరాయలు తన రసగంగాధరారంభములో "రసగంగాధరమణి" పదము నెపుడో నిర్ణయించినాడని సహృదయులు సంభావన చేసినారు. అతడే కుతుకమున కావ్యమీమాంసా పదమును నాకందించి

చూడుడు. ఇక నేనట్టి యిట్టి రెండుపదములు పల్కితిని. రసగంగాధరమున పండిత రాయల ప్రౌఢి సర్వతోముఖముగ నున్నది. వాద వేదికి పరవాదఖండనము లేక స్వవాదస్థాపనము తృప్తినీయదు. ముందితరముల గుర్తించిన గాని వాని ఖండనము సుగోచరము కాదు. పండితరాజు ఖండనపండితుడు. మండన మహాపండితుడు. తగినంత శ్రద్ధాసక్తులతో అవధరించినప్పుడు చిత్తము సిద్ధాంతము వఱకు ధావింపదు. పండితరాజు నిష్కృష్టముగా నిర్వచనము చేసిన లక్షణము – లక్ష్యము – సమన్వయము సాహిత్యకులు తెలిసికొనుటకు మణి యుపకరింప గలదు. మణి యాధారమున సాహిత్యసౌధమెంతేని నిర్మితమవు గావుత !

లక్షణవచనము తెనుగులో కూర్చితిని. లక్ష్యముల్లే యుంచితిని. తెనుగుపద్యమును నేను లక్ష్యము చేయలేదు. ఈకూర్పులో భాషాపద్యోదాహరణమున నొక ప్రత్యేకత యుండునని నేను సంభావించుటలేదు. సంస్కృతభాషాగతమయిన విశేషమిందువలె నెందును లేదు. ఇట్టి యీ శ్లోకముల నాంధ్రీకరించుటలో నెవరు శక్యక్రియులో నాకు తెలియలేదు. లక్ష్యలక్షణపరిజ్ఞానముదయించుటకై వలయు యత్నమున నీశ్లోకముల నెన్నిక చేసితిని. చమత్కృతిమత్కవితావిశేష మిందు సమాస్వాద్యమగు గావుత యని యాశించితిని. ఉత్తమశక్తి యుల్లసించుగావుత యని పండిత రాయ పద్యముల నట్లెచూచితిని. చూపితిని * వ్యావహారికముగా రచనలు ప్రచురించిన కొందరు అదిపొరపాటుపని యని భావించి తాము తలచిన గ్రాంథికమున రచనలారంభించిరి. నేటికి నేనాటికి వ్యావహారికము పొరపాటని నేను భావింపను. అప్పుడప్పుడెప్పుడేని వ్యావహారికము గ్రాంథికము వ్రాయుట నాకభిలషితము. అందువలననె యిది యిట్టి దయినది.

గుణాలంకారధ్వనినిర్ణయమునందాంధ్రము లిదియే ప్రమాణమని నిశ్చయింపవచ్చును. పద్యాల భావాల నాస్వాదించు మార్గమన్వేషించుటకై యిది యుపకారి. ఒక్కొక పద్యమున నొక్కొక విధమయిన యాస్వాదము ప్రదర్శితము. అయిన నన్నిటి ప్రతిభతో నొకటి సమీక్షించి తెలిసికొనుటకై మణి సహకరించును. ఆంధ్రాలంకారికులు ప్రజ్ఞాసూత్రము ననుసరించి భావ రత్నముల హృదయహారీకరించుటకు, రచనాపరిష్కారమునకు, పద్య పద్యా సంచరణమునకు, రమ్యభావపద్యములకు, సంక్షిప్తమయిన రసగంగాధరప్రజ్ఞ

కీ మణి యుపకరించునని నేనేల భావింపవలెను? ఆంధ్రలోకమున నేటి వఱకర్థాలంకారముల నిర్ణయసమన్వయములలో రసగంగాధరనిర్ణయములు ప్రచారము పొందలేదు. అప్రతిష్ఠానములయిన లక్షణములె యొకవిధముగ సంచరించినవి. ఇటులైన మణి యెంతేని యూహింపవచ్చును. సమగ్ర రసగంగాధరము వెలికిరాని, అది యున్నంతవఱకీ మణి యున్నది.

ఈ మణిలో భక్తులకు భక్తిపద్యములు, నీతిసంవేదులకు సుందరవచనోపారూఢమయిననీతివాక్యసంపన్నములు, లలితమధురమైన దాంపత్య శృంగారచిత్రప్రక్రియారూపకములు, శ్రీసీతారామకథాశ్లోకములు, శ్రీకృష్ణ మధురవిన్యాసములు, గంగాలహరీలీలావిలాసములు ఇంకనన్యాన్యములు కవితార్థయుక్తిశ్లోకములున్నవి. భిన్నరుచులయిన లోకులు భిన్నరుచితో కూడ మణి రుచి చూచి యభిరుచి కలవారు కాగలరు. పరిచితపదములలో వారికి వీరికి తెలియునట్లు వ్రాయవలయునని కొందఱలవోకగా ననుట కలవాటు పడిరి. పరిచితపదములు విషయవిశదిమకు కావ్య కావ్యభాషారమ్యతకు తగవు. తగినపదాశ్రయము వినా యేదియో వ్రాసిన నేదియో వ్రాయుట యగును. తన రచనకు నియతలలితాలాపము పండితరాజునకె తెలిసినది. ఆతని భణితిసంగ్రహమె మణిలో నున్నది. శ్రీ మాధుర్య యోగి మా కగుణశ్రీ భా వో ప హా ర మది పరిష్కృత పద శ్రీకము పండితరాయ మాధవరాయ రసగంగాధరమణి సంవిదాత్మశ్రీ లలిత భావోపహారము. సహృదయసంభావనము స్వహృదయసుందరసంవాదమున స్పందసుందరమగుట గుర్తించు భావుకులభావనమునకు ప్రకృతము రసగంగాధరమణి నందించుచున్నాను.

శ్రీ మాధవరామశర్మ

భావోపహారము

గుండెలు జారి పండితులు కూలబడన్, మది మెచ్చి పాదుషాల్
దండము పెట్ట, లాక్షణికతల్ వెలయించి, యఖండపాండితిన్
గండరగండడై తెలుఁగు గడ్డకు ఖ్యాతి గడించి పెట్టె మా
పండితరాజు సౌమనసభారతి నోచిన నోము లెట్టివో!

అసమాన ప్రతిభా ప్రదీప్తి "రమణీయార్థంబు నిండారు శ
బ్ద సముల్లాసమె కావ్య"మంచు ధ్వనినాదమ్ముం బ్రపంచించి, మా
నసమానందమయమ్ముగా రసజగన్నాథాఖ్య గైకొన్న మా
"రసగంగాధర"మాధురీ ప్రణయ సమ్రాట్టున్ బ్రశంసించెదన్.

ఆ వైదుష్య మపార; మా ప్రతిభ దివ్యం; బా మహోదాత్త భా
షా వైచిత్రి యమోఘ; మా రసధునీ సాహిత్య సామ్రాజ్య ల
క్ష్మీ వాల్లభ్య మనన్యలభ్య; మన వాసింగాంచి విన్నాణపుం
బ్రోవుల్ మాధవరామశర్మ గురుదేవుల్ పొల్తు రాంధ్రావనిన్.

పాతివ్రత్యము సల్పు వ్యంజన మహాభక్తిన్ తదాస్యమ్మునన్;
చేతుల్ మోడ్చి సమాశ్రయించును రసశ్రీ తద్వచో వైఖరిన్;
తాతా రాయఁడుశాస్త్రిపాదులకె శాబ్దప్రక్రియా సాహితీ
గీతాచార్యులు: మాధవీయమణి వెల్గించున్ దిగంతమ్ములన్.

మాధవ మాధవీ సుమ సమంచితముల్, విలసత్కళా జగ
న్నాథము, లక్షరామృత సనాథము, లున్నమితోత్తమాంగ గం
గాధర జాటు జూటు మణికాంతులు కావ్యకళాస్రవంతులై
యాధునికాంధ్రవాఙ్మయ దృగంతములన్ సరసీకరించుతన్.

కరుణశ్రీ

శ్రీ

రసగంగాధరము

శ్రీ పండితరాజ కావ్యమీమాంస

కావ్యమున కీర్తి పరమాహ్లాదము దేవతాప్రసాదము మొదలగు ననేక ప్రయోజనములున్నవి. కవి సహృదయులకు కావ్యవ్యుత్పత్తి యావశ్యకము. కావ్యలక్షణము నిరూపింతును.

౧. కావ్యలక్షణము

*రమణీయార్థ ప్రతిపాదకశబ్దము కావ్యము.

లోకవాక్యమున లోకోత్తరాహ్లాదము కలుగదు. లోకోత్తరాహ్లాదము కలుగజేయునదియే రమణీయము. లోకోత్తరము చమత్కారమాపాదించును. చమత్కారముత్పాదించునది కావ్యమని ఫలితార్థము. చమత్కారిత్వము కావ్యజీవితము. శబ్దవిశేషమే కావ్యము. కవియందలి ప్రతిభయే కావ్యకారణము. ఆ ప్రతిభ కావ్యరచనకు దగినశబ్దార్థముల నందించును. దేవతాప్రసాద జన్యమగు నదృష్టమొకచో ప్రతిభాహేతువు. వేరొకచో విలక్షణవ్యుత్పత్తి విలక్షణాభ్యాసమును హేతు వగును.

౨. కావ్యభేదములు.

కావ్య ముత్తమోత్తమము, ఉత్తమము, మధ్యమ, మధమ మని చతుర్విధము.

ఉత్తమోత్తమము

శబ్దార్థము లముఖ్యములై చమత్కారి యర్థమభివ్యంజనము చేయుచో నది యుత్తమోత్తమము.

౧. శయితా సవిధేప్యనీశ్వరా
సఫలీకర్తుమహో! మనోరథాన్

దయితా దయితాననాంబుజం
దరమీలన్నయనా నిరీక్షతే.

దయిత సవిధమున శయనించియు మనోరథముల సఫలీకరించుకొన లేనిదై ప్రియుని వదన మరగన్నుల నిరీక్షించుచున్నది.” ఇందు నాయకు డాలంబనము, ఏకాంత ముద్దీపనము, అరగన్నుల చూ పనుభావము. ఔత్సుక్యాదులు వ్యభిచారులు. వీని సంయోగమున రతి వ్యంగ్య మగు చున్నది.

ఉత్తమము.

* వ్యంగ్య మప్రధానమె యయి చమత్కారి యగుచో నుత్తమము.

౨ రాఘవ విరహ జ్వాలా సంతాపిత సహ్యశైల శిఖరేషు
శిశిరే సుఖం శయానాః కపయః కుప్యంతి పవనతనయాయ

సహ్యాద్రిశిఖరములు రాఘవ విరహాజ్వాలా సంతప్తము లయినవి. శిశిరమున నచట సుఖము శయనించిన కపు లాంజనేయుపై కోపము పడిరి. ఆంజనేయుడు సీతాకుశలము నివేదించుటచే రాఘవుడు చల్లబడినా డను నది యిందు వ్యంగ్యము. అయినను కపికోప ముపపాదించునదై గుణీభూత మయినను కమనీయముగ నుండుటచే నిది యుత్తమము. ఈ రెండు భేద ములందలి చమత్కారము విశదమె యయినను ఒకటి ప్రధాన మన్యమ ప్రధానమగుట నొక విశేషము సహృదయవేద్య మున్నది.

మధ్యమము.

* వ్యంగ్య చమత్కారమునకు వేరుగా వాచ్యచమత్కార మున్నచో మధ్యమము.

“మైనాకుని గవేషించుటకై దీర్ఘమయిన జలధిగర్భము చేరిన హిమ వానుని భుజమునా నయిన గంగానదికి యమున సఖి.”

ఇందు వాచ్యమయిన యుత్ప్రేక్షయే చమత్కారహేతువు. వ్యంగ్య చమత్కార ముత్ప్రేక్షాచమత్కార జఠర నిలీనమయినది. పామరవనిత మైపూతలో దాగిన దేహశోభ వలె ప్రతీత మగుటలేదు. ఈ ద్వితీయ

తృతీయ ప్రభేదములందె నిఖిల మలంకారప్రధాన కావ్యము ప్రవిష్ట మయినది.

అధమము

* అర్థచమత్కృతి శోభిత మయిన శబ్దచమత్కృతి ప్రధాన మగుచో నది యధమము.

3. మిత్రాత్రి పుత్ర నేత్రాయ త్రయీ శాత్రవ శత్రవే
గోత్రారి గోత్రజ త్రాయ గోత్రాత్రే తే నమోనమః

సూర్యాచంద్ర నేత్రుడు వేదనిందక శత్రువు దేవరక్షకుడు నయిన గో త్రాతకు నమస్కారము. ఇందర్థచమత్కృతి శబ్దచమత్కృతిలో లీన మయినది. ఏ మాత్ర మర్థచమత్కృతి లేని శబ్దచమత్కృతి యున్న అధ మాధమ మనుట యుచితము కాదు. అందు రమణీయార్థప్రతిపాదక శబ్ద ముండుట యను కావ్యలక్షణ ముండదు.

3. రసస్వరూపము

ఉత్తమోత్తమము ధ్వని. అది యసంఖ్యభేదము. కొన్ని చెప్పుదుము. అభిధామూలము లక్షణామూల మని ధ్వని ద్వివిధము. రసవస్త్వలంకార ధ్వని భేదమున నభిధామూలము త్రివిధము. అర్థాంతర సంక్రమితవాచ్య మని యత్యంతతిరస్కృతవాచ్య మని లక్షణామూలము ద్వివిధము. ఇట్లు ధ్వని పంచాత్మకము. అందు రసధ్వని పరమరమణీయము. రస మిక నిరూపింతుము.

* సముచిత కావ్య సమర్పితములై సహృదయ హృదయము పొంది వారి భావనా విశేషమున విగలితవిశేషములైన విభావానుభావ వ్యభిచారులు కలసి యలౌకికవ్యాపారము కలుగ జేయగా నా సమయమున నానందాంశా వరణము నశించును. ప్రమాత కపుడు నిజస్వరూపానందముతో బాటుగోచరించు వాసనాత్మకముగనున్న రత్యాదికమె రసము.

సహృదయునకు విభావాదిచర్వణా మహిమచే యోగికి సమాధిలో వలె తన్మయీభవనము కలుగును. రసానంద మిది లౌకికసుఖాంతర సాధార

ణము కాదు. మూతమూకుడు తీయగా దీపము సన్నిహితపదార్థములను ప్రకాశింపజేయునట్లు ఆత్మచైతన్యము విభావాది సంవలితము లయిన రత్యాదుల గోచరింప జేయును. తాను ప్రకాశించును. విభావాది చర్వణ యున్నంత వరకె యావరణభంగ ముండును. చర్వణ నివృత్త మయిన ప్రకాశ మావృత మగును. గాన నున్నను స్థాయి గోచరింపదు. కాగా భగ్నావరణ చిద్విశిష్టమగు రత్యాది స్థాయి భావము రస మని యభినవగుప్త గ్రంథస్వారస్యమున నిర్ణీతము.

"రసో వై సః" యను శ్రుతిస్వారస్యమున రత్యాది విశిష్ట మగు భగ్నావరణ చిదంశమె రసమనుట యుక్తము. అనేకు లనేకవిధముల రసము నిర్వచించిరి. పరమాహ్లాదకారిగా ప్రతీయమానమగు రస మీ ప్రపంచమున రమణీయత నాపాదించు ననుట నిర్వివాదము.

౪. స్థాయి భావములు

* శృంగార కరుణ శాంత రౌద్ర వీరాద్భుత హాస్య భయానక బీభత్సములు నవ రసములు. రతి శోక నిర్వేద క్రోధోత్సాహ విస్మయ భయ జుగుప్సలు నవ స్థాయిభావములు.

ప్రబంధపర్యంతము స్థిరముగా నుండునవి యగుట నివి స్థాయి భావము లగును. వాసనాత్మకము లగు నివి ముహుర్ముహు రభివ్యక్తము లగుటయే స్థిరత. రత్యాది స్థాయిభావములు బహువిభావజము లని వ్యభిచారు లల్పవిభావోత్పన్నము లని యందురు.

* అన్యోన్యాలంబన మయిన స్త్రీ పురుషుల ప్రేమ యనదగు చిత్తవృత్తి రతి స్థాయిభావము.

దేవతాలంబన మయిన ప్రేమ గురు పితృ మాతృ పుత్రాద్యాలంబన మగునది వ్యభిచారిభావము. స్థాయి కాదు.

* ఇష్టజనుల వియోగాదుల వలన గలుగు వైక్లబ్య మను చిత్తవృత్తి శోకము.

స్త్రీ పురుషుల వియోగమున జీవితత్వజ్ఞాన మున్నచో రతియె ముఖ్య మగును. గాన విప్రలంభ శృంగారమె. మృతత్వజ్ఞాన మున్నను

దేవతాప్రసాదమున జీవించు నన్న జ్ఞాన మున్నచో విప్రలంభశృంగారమె యగును. కొంద రిట్టిదానినె కరుణవిప్రలంభ మందురు.

* నిత్యానిత్య వస్తువిచారమున గలుగు విషయవిరాగము నిర్వేదము

గృహకలహాదుల వలన గలుగునదయినచో నిర్వేదము స్థాయి కాదు. వ్యభిచారిభావమె.

* గురువధాది ప్రబలాపరాధమున గలుగు ప్రజ్వలనము క్రోధము.

క్షుద్రాపరాధజన్యము పరుషవచనముల గలుగజేయును. అసంభాషణ హేతు వగును.

* పరుల పరాక్రమ దానాదుల స్మరణమున గలుగు ఔన్నత్య ముత్సాహము.

అలౌకిక వస్తుదర్శనమున గలుగు వికాసము విస్మయము

* వాగాది వికారదర్శనమున గలుగు వికాసము హాసము.

వ్యాఘ్రదర్శనాదుల గలుగు ననర్థవిషయ మయిన వైక్లవ్యము భయము.

కదర్యవస్తువుల జూడగా గలుగు విచికిత్స యను చిత్తవృత్తి జుగుప్స

ఇట్టి స్థాయిభావములు లోకమున నాయా నాయకులం దుండును. వాని కాలంబనములై యుద్దీపనములై కారణములుగా ప్రసిద్ధము లగునవి కావ్యనాట్యములం దభివ్యంగ్యములు కాగా విభావము లని వ్యపదేశము పొందును. లోకమున కార్యములుగా నుండునవి యిం దనుభావము లగును. ఏ చిత్తవృత్తి కెయ్యది విషయమో యది యాలంబనము. నిమిత్తము లుద్దీపకము లని తెలియునది.

౩. రసములు : శృంగారరసము

సంయోగము విప్రలంభ మని శృంగారము రెండు విధములు. "శయితా సవిధే ప్యనీశ్వరా (౧) సంయోగశృంగారమున కుదాహరణము.

విప్రలంభమునకు ఉదా :—

౪. నయనాంచలావమర్శం యా న కదాచిత్పురా సేహే
ఆలింగితాపి జోషం తస్థౌ సా గంతుకేన దయితేన

పూర్వము నయనాంచల స్పర్శము నైన సహింప నేరని యా ముగుద గంతుకదయితు డాశ్లేషించినను జోషముండినది. ఇందు సహజ చాంచల్య నివృత్తి యనుభావము. జడత వ్యభిచారి.

కరుణము

౫. అపహాయ సకలబాంధవ చింతాం
ఉద్వాస్య గురుకుల ప్రణయం
హా ! తనయ వినయశాలిన్ !
కథమివ పరలోకపథికోఽభూః ?

సర్వ బంధుచింత వీడి గురుకులాసక్తిని త్యజించి వినయము గల తనయా! పరలోకమున కేట్లేగితివి ? ఇందు మృతపుత్రు డాలంబనము. బంధుదర్శనాదు లుద్దీపనములు. రోదన మనుభావము.

శాంతము :

౬. మలయానిల కాలకూటయో
రమణీకుంతల భోగిభోగయోః
శ్వపచాత్మభువోర్నిరంతరా
మమ జాతా పరమాత్మని స్థితిః

మలయానిలము హాలాహలము, కామినీకుంతలము పాము కుబుసము, శ్వపచుడు బ్రహ్మ, వీరి యందంతరమె చూడని స్థితి నాకు పరమాత్మ యందు గలిగినది. ఇందు విశ్వవిశ్వ మాలంబనము. అంతట సామ్య మను భావము.

రౌద్రము

౭. నవోచ్ఛలిత యౌవన స్ఫురదఖర్వ గర్వ జ్వరే
మదీయ గురు కార్ముకం గలితసాధ్వసం వృశ్చతి

అయం పతతు నిర్దయం దలిత దృప్త భూభృద్గల
స్థలద్రుధిర ఘస్మరో మమ పరశ్వధో భైరవః.

నవయౌవనమున గర్వజ్వరము పట్టి నా గురుధనువును బెదురు లేక విరిచిన వానిపై, మదించిన రాజుల కంఠములు ఖండించి రక్తము త్రాగిన యీ నా భైరవపరశువు నిర్దయముగా పడుగావుత. ఇందు రాముడని తెలియని గురుధనుర్భంజకు డాలంబనము పరుషోక్తి యనుభావము. ఈ పద్యములోని యుద్ధత వృత్తియు రౌద్రమునకు పోషకము.

వీ ర ర స ము

వీరము చతుర్విధము. దానవీరము.

౮. కియదిదమధికం మే యద్ద్విజాయార్థయిత్రే
కవచమరమణీయం కుండలే చార్పయామి
అకరుణమవకృత్య ద్రాక్కృపాణేన నిర్య
ద్బహలరుధిరధారం మౌలిమావేదయామి.

ఇంద్రునకు కవచకుండలములు దానము చేయు కర్ణుని జూచి విస్మితు లయిన సభ్యుల నుద్దేశించి కర్ణు డనుట. ఇందు యాచమాను డాలంబనము. స్తుతి యుద్దీపనము. కవచాదు లిచ్చుట యనుభావము.

ద యా వీ ర ము

౯. న కపోతక పోతకం తవ స్పృశతు శ్యేన! మనాగపి స్పృహా
ఇదమద్య మయా సమర్పితం భవతే చారుతరం కలేబరం.

శ్యేనము గురించి శిబి యనుట. శ్యేనా! నీ కీ పావురపు పిట్టపై స్పృహవలదు. ఇదిగో! ఈ రమ్య శరీరము నీకై సమర్పించితిని. ఇందు కపోత మాలంబనము. తన కళేబరార్పణ మనుభావము.

యు ద్ధ వీ ర ము

౧౦. రణే దీనాన్ దేవాన్ దశవదన! విద్రావ్య వహతి
ప్రభావప్రాగల్భ్యం త్వయి తు మమ కోయం పరికరః
లలాటోద్యజ్జ్వాలా కవలిత జగజ్జాల విభవో
భవో మే కోదండ చ్యుత విశిఖ వేగం కలయతు.

ఇది దశవదను గురించి రాముని వాక్యము. సమరమున దీను లయిన దేవులను పాఱద్రోలి ప్రభావ ప్రాగల్భ్యము వహించు నీపై నాకీ పరికర మేల ? ఫాలాగ్నితో ప్రపంచము కబళించిన ఫాలనయనుడు నా బాణ వేగము గుర్తించును లే! ఇందు శివు డాలంబనము. రణదగ్గన ముద్దీపనము. దశవదనావజ్ఞ యనుభావము. గర్వము సంచారి. వృత్తియు భవప్రస్తావమున ప్రకర్ష కలిగి సముచితముగ నున్నది.

ధర్మవీరము

౧౧. సపది విలయమేతు రాజ్యలక్ష్మీః
ఉపరి పతంత్వథవా కృపాణధారాః
అపహరతు తరాం శిరః కృతాంతో
మమ తు మతిర్న మనాగపైతి ధర్మాత్.

అధర్మమున గూడ శత్రువును జయింప వచ్చు ననగా యుధిష్ఠిరు డనుమాట లివి. రాజ్యలక్ష్మి పోనీ! పైకత్తివేటులు పడనీ! నా శిరమును యముడు హరింపనీ! నా మతి ధర్మము విడువదు. ఇందు ధర్మవిషయ మాలంబనము. ధర్మవాక్యాలోచన ముద్దీపనము. శిరశ్ఛేదాద్యంగీకార మనుభావము.

అద్భుతము

౧౨. చరాచర జగజ్జాల సదనం వదనం తవ
గలద్గగనగాంభీర్యం వీక్ష్యాస్మి హృతచేతనా.

కృష్ణవదనము చూచి యశోద పల్కుట. చరాచర ప్రపంచ మిమిడిన నీ వదనము చూడగా చైతన్యము మాయ మయినది. ఇందు వదన మాలంబనము. లో జగములు చూచుట యుద్దీపనము. హృతచేతనత యనుభావము.

హాస్యము

౧౩. శ్రీతాతపాదైర్విహితే నిబంధే
నిరూపితా నూతనయుక్తిరేషా
అంగం గవాం పూర్వమహో! పవిత్రం
న వా కథం ? రాసభధర్మపత్న్యాః

మా నాయన రచించిన గ్రంథమున నీ నవయుక్తి యున్నది. గోవుల పూర్వాంగమె పవిత్ర మగుట యేమి? రాసభధర్మపత్నికి నట్లే యపృగావృత. ఇందు తార్కికపుత్రు డాలంబనము. అతని నిశ్శంకోక్తి యుద్దీపనము. హాస మారు విధములు. ఉత్తములకు స్మితహసితములు, మధ్యములకు విహసితోపహసితములు, నీచుల కుపహసితాతిహసితములు కలుగును.

భయానకము.

౧౮. శ్యేనమంబరతలాదుపాగతం శుష్కదానవబిలో వ్యలోకయన్
కంపమానతనురాకులేక్షణః స్పందితుం న హి శశాక లావకః.

ఆకాశము నుండి వచ్చిన డేగను చూచుచు లావకము గొంతెండగా శరీరము కంపింపగా చూపు లాకులపడగా కదల లేకపోయినది. ఇందు శ్యేన మాలంబనము. వేగపతన ముద్దీపనము. ఆననాలోకాదు లనుభావములు.

బీభత్సము.

౧౯. నఖైర్విదారితాంత్రాణాం శవానాం పూయశోణితం
ఆననేష్వనులింపంతి హృష్టా వేతాళయోషితః.

పీనుగుల ప్రేగులను గోళ్ళతో పీకి దుర్గంధరక్తమును వేతాళవనితలు ముఖము లందు విలేపన మొనరించు కొను చున్నారు. ఇందు శవము లాలంబనము, ప్రేగులు లాగుట యుద్దీపనము. ఆవేగాదులు సంచారులు.

ఇట్లు సంక్షేపముగా రసములు నిరూపితము లయినవి. రసములు ప్రధానము లయినచో ధ్వని యని పేరు. అప్రధానము లగుచో రసాలంకారము లని పేరు కలుగును.

౬. రసవిరోధము.

వీరశృంగారములు, శృంగారహాస్యములు, వీరాద్భుతములు, వీర రౌద్రములు, శృంగారాద్భుతములలో పరస్పరము విరోధము లేదు. శృంగార బీభత్సములు, శృంగారకరుణములు, వీరభయానకములు, శాంతరౌద్రములు, శాంతశృంగారములకు విరోధ మున్నది. ప్రకృతరసమును పోషింప దలచిన కవి కావ్యమున విరుద్ధరసాంగముల నిబంధింప రాదు. విరుద్ధరసముల కూర్పవలసి యున్నచో వాని విరోధము పరిహరించి కూర్పవలెను.

౭. రసదోషములు.

రసమును రసశబ్దముచే గాని శృంగారాది శబ్దముచే గాని చెప్పరాదు. విభావాదులచే రస మభివ్యంగ్యము కావలయును. అది వాచ్యము కారాదు. రసస్థలమున వాచ్యవృత్తి కాపేయకల్పము. అట్లే స్థాయి వ్యభిచారులును శబ్దవాచ్యము లగుట దోషము, ప్రకృతరసము ప్రసంగాంతరమున విచ్ఛిన్నము కాగా పునర్దీపనము దోషము. ప్రకృతరసమున కుపకరింపని వస్తువు వర్ణించుటయు దోషము.

అనౌచిత్యము రసభంగహేతు వగుట పరిహరణీయము. ప్రసిద్ధౌచిత్య బంధము రసోపనిషత్తు. అనౌచిత్యమును ప్రకృతరసపుష్టి కగు నేని యయుక్తము కాదు. రసప్రతికూలమగు ననౌచిత్యము నిషేధ్యము.

౮. గుణములు

మాధుర్యము, ఓజస్సు, ప్రసాదము అను మూడు గుణము లీ రసము లందుండును. గుణములు రసధర్మము లని మమ్మటాదు లందురు. ఆ యా గుణములు కల రసచర్వణ వలన ద్రుతి–దీప్తి–వికాసము అను మూడు చిత్తవృత్తులు కలుగును. గుణములు రసధర్మము లయినను "రచన మధురముగా నున్నది. బంధ మోజస్విగా నున్నది" యని యౌపచారికముగా పలుకుట కలదు. మాధుర్యాదికము ద్రుత్యాది చిత్తవృత్తి ప్రయోజకము మని భావించుట సముచితము.

మాధుర్యము

* సంయోగపరము లగు హ్రస్వములు లేక వేరు వేరు పదము లుండుట మాధుర్యము.

౧౬. నితరాం పరుషా సరోజమాలా న మృణాలాని విచారపేశలాని
యది కోమలతా తవాంగకానామథ కా నామ కథాపి పల్లవానాం?

నీ యంగకముల కోమలత భావించినచో సరోజముల మాల మిపుల పరుషము తామరతూండ్లును పేశలములా? ఇక పల్లవముల కత నేమి పలుకవలెను?

ఓజస్సు

* సంయోగ పర హ్రస్వము లధికముగా నుండి గాఢత్వ ముండుట ఓజోగుణము.

౧౬. సాహంకార సురాసురావళి కరాకృష్ట భ్రమన్మందర
క్షుభ్యత్క్షీరధివల్గువీచివలయ శ్రీగర్వ సర్వంకషాః
తృష్ణాతామ్యదమంద తాపసకులైః సానందమాలోకితాః
భూమీభూషణ! భూషయంతి భువనాభోగం భవత్కీర్తయః.

భూమీభూషణ! నీ కీర్తులు భువనముల భూషించుచున్నవి. నీ కీర్తులు సురాసురులు పట్టుదలతో మందర మాకర్షింప క్షోభ మొందిన పాలకడలి లోని రమ్యతరంగశ్రీల గర్వము హరించినవి. తృష్ణా వ్యాకుల తాపసు లానందమున జూచుచున్నారు. ఇందు హ్రస్వపరక లఘువులు గాఢబంధ మున్నది.

ప్ర సా ద ము

* అర్థములకు తగిన పదము లుండుట అర్థవైమల్య ముండుట ప్రసాదము.

౧౭. వాచా నిర్మలయా సుధామధురయా యాం నాథ శిక్షామదాః
తాం స్వప్నేపి న సంస్పృశామ్యహమహంభావావృతో నిస్త్రపః
ఇత్యాగః శతశాలినం పునరపి స్వీయేషు మాం బిభ్రతః
త్వత్తో నాస్తి దయానిధిర్యదుపతే మత్తో న మత్తః పరః.

ఓ! కృష్ణా! సుధామధుర వాక్కుతో నాకు శిక్షణ మిచ్చితివి. నేను లజ్జాహీనుడనై యహంభావము పట్టి స్వప్నమున గూడ దాని స్పృశింప లేదు. ఎన్నియో యపరాధము లొనర్చితిని. అయినను నన్ను స్వీయజనమున భరించితివి. నీ కన్న దయానిధి లేడు. నాకన్న మత్తుడు లేడు.

౨. గుణవ్యంజకత.

టవర్గ రహితము లయిన వర్గము లందలి ప్రథమ తృతీయములు అనుస్వార పరసవర్ణములు శుద్ధానునాసికములు మాధుర్య వ్యంజకములు. అసమాస మృదుసమాస రచన యుక్తము. ద్వితీయ చతుర్థ వర్ణములు అనుకూలములు కావు. దూరముగా కూర్పు పొందినచో ప్రతికూలములును గావు.

ద్వితీయ చతుర్థ వర్గవర్ణములు, టవర్గము, జిహ్వామూలీయోపధ్మా నీయములు, రేఫఘటిత సంయోగపర హ్రస్వములు దీర్ఘ సమాసరచన ఓజోవ్యంజకము. ప్రథమ తృతీయ వర్ణము లనుకూలములు కావు సంయోగ

ఘటకములు కాకపోయినచో ప్రతికూలములును గావు. శ్రుతమాత్రమున వాక్యార్థమును కరతలబదరముగా నివేదించు ఘటన ప్రసాదాభివ్యంజకము.

వర్ణములకు స్వానంతర్య మశ్రవ్యము. స్వసమాన వర్గ్యముల యానంతర్యమునట్టిది. త్ర్యాదివర్ణ సంయోగము, దీర్ఘానంతరసంయోగము అశ్రవ్యము. ఈ యశ్రవ్యత్వము కావ్యమునకు పంగుత్వమువలె నుండును. సంధి చేయకుండుట యశ్రవ్యము. ఇట్టివన్నియు కావ్యసామాన్యమున వర్జనీయములు, మధుర రసానుకూల వర్ణము లోజస్వి ప్రతికూలములు. మధుర వర్జనీయము లోజస్వ్యనుకూలములు.

౧౦. రచన.

దీర్ఘసమాసములు, విసర్గ ప్రాచుర్యము, జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయ ప్రాచుర్యము, రేఫఘటిత సంయోగము, శాబ్దిక ప్రియము అయిన యజంతములు మధుర రసము నందు తగవు. ఆపాత చమత్కారు లగు యమకాను ప్రాసములును యుక్తములు కావు. యమకాదులు రసచర్వణలో నంతర్భవింపవు. సహృదయహృదయమును స్వాభిముఖము చేసికొని రసపరాఙ్ముఖము చేయును. ధ్వన్యాత్మ శృంగారమున యమకాది నిబంధన ముచితము కాదు. రసచర్వణాభిముఖ్య మీయ గల యనుప్రాసాదుల త్యజింప నక్కఱ లేదు.

౧౧. భావధ్వని.

హర్షాది భావములకు విభావానుభావములు వ్యంజకములు. వేరొక వ్యభిచారిభావము నంగముగా వచ్చును.

* హర్ష - స్మృతి - వ్రీడా - మోహ - ధృతి - శంకా - గ్లాని - దైన్య - చింతా - మద - శ్రమ - గర్వ - నిద్రా - మతి - వ్యాధి - త్రాస - సుప్తి - విబోధాఽమర్ష - అవహిత్థా - ఉగ్రతా - ఉన్మాద - మరణ - వితర్క - విషాద - ఔత్సుక్య - ఆవేగ - జడతా - ఆలస్య - అసూయా - అపస్మార - చపలతా - నిర్వేదములు ముప్పది మూడు వ్యభిచారి భావములు. గురు దేవ పుత్రాది విషయ రతియు వ్యభిచారిభావము.

౧. హర్షము.

* ఇష్టప్రాప్త్యాదిజన్య సుఖవిశేషము హర్షము.

౧౯. అవధౌ దివసావసానకాలే భవనద్వారి విలోచనే దధానా
అవలోక్య సమాగతం తదా మా మథ రామా వికసన్ముఖీ బభూవ.

సాయం సమయావధిలో భవనద్వారమున నేత్రము లుంచి యపుడు వచ్చిన నన్ను చూచి రామ వికసన్ముఖి యయినది. ఇందవధి కాలమున ప్రియాగమనము విభావము. ముఖవికాస మనుభావము,

౨. స్మృతి

* సంస్కారజన్య జ్ఞానము స్మృతి.

౨౦. "తన్మంజు మందహసితం శ్వసితాని తాని
సా వై కలంకవిధురా మధురాననశ్రీః
అద్యాపి మే హృదయమున్మథయంతి హంత;
సాయంతనాంబుజ సహోదర లోచనాయాః

ఆ సాయంకమలలోచన యొక్క ఆ మందహాసము ఆ నిట్టూర్పులు ఆ అకలంక ముఖ శోభ ఇప్పటికి నా హృదయము పెలివేయు చున్నవి. ఇందు చింతావిశేషము విభావము.

౩. వ్రీడ

* స్త్రీలకు పురుషావలోకనమున, పురుషులకు పరాభవాదుల వలన గలుగు చిత్తవృత్తి వ్రీడ.

౨౧. కుచకలశ యుగాంతర్మామకీనం నఖాంకం
సపులక తను మందం మందమాలోకమానా .
వినిహితవదనం మాం వీక్ష్య బాలా గవాక్షే
చకిత నతనతాంగీ సద్మ సద్యో వివేశ.

కుచముల నా నఖాంకమును మేని పులకలతో మెల్లగా చూచుచు గవాక్షము నుండి చూచు నన్ను చూచి బెదురుగా నవ్వాడే పిల్లది యిల్లు దూరినది. ఇందు ప్రియదర్శనము తన పులకలు ప్రియుడు చూచుట విభావము. సద్యః సదన ప్రవేశ మనుభావము.

౮. మోహము.

* భయ వియోగ జన్యము వస్తుతత్త్వము తెలియని చిత్తవృత్తి మోహము.

౨౨. విరహేణ వికలహృదయా విలపంతీ దయిత ! దయితేతి
ఆగతమపి తం సవిధే పరిచయహీనేవ వీక్షతే బాలా.

విరహముచే వికలహృదయయై "దయిత! దయిత!" యని విలపించుచు నా మగువ సవిధమున వచ్చియున్నను ప్రియుని పరిచయము లేని దాని వలె చూచుచున్నది. ఇందు కాంతావియోగము విభావము. ఇంద్రియ వైకల్య మనుభావము.

౯. ధృతి.

* లోభ శోక భయాదుల వలన గలిగిన యుపప్లవమును నివారించు చిత్తవృత్తి విశేషము ధృతి.

౨౩. సంతాపయామి హృదయం ధావం ధావం ధరాతలే కిమహం?
అస్తి మమ శిరసి సతతం నందకుమారః ప్రభుః పరమః.

భూమి యందు తిరిగి తిరిగి నా హృదయమును సంతాపపెట్టుటేల ? నా శిరమున పరమప్రభువు నందనందనుడు నిత్య మున్నాడులె ! ఇందు వివేకము శ్రుతసంపత్తి విభావము.

౧౦. శంక.

* ఏమనిష్టము కలుగునో ? యనెడు చిత్తవృత్తి శంక.

౨౪. విధివంచితయా మయా న యాతం
సఖి ! సంకేతనికేతనం ప్రియస్య
అధునా బత ! కిం విధాతు-కామో
మయి కామో నృపతిః పునర్న జానే.

సఖీ ! విధివంచితనై నేను ప్రియుని సంకేత నికేతన మునకు బోలేదు. ఇప్పుడు కాము డేమి చేయునో ? నృపతి యేమో ? తెలియను గదా ! ఇందు రాజాపరాధము విభావము. ముఖ వైవర్ణ్యాదు లనుభావములు.

౧౧. గ్లాని.

* ఆధి వ్యాధుల వలని బలహాని వలన గలుగు నది వైవర్ణ్య దృక్ భ్రమణాది హేతువు నగు దుఃఖవిశేషము గ్లాని.

౨౫. "శయితా శైవలశయనే సుషమాశేషా నవేందులేఖేవ
ప్రియమాగతమపి సవిధే సత్కురుతే మధురవీక్షణైరేవ"

కాంతియే మిగిలిన యిందులేఖ వలె శైవలశయనమున శయనించినది సన్నిధికి వచ్చినను ప్రియుని చూపుల తోడనే సత్కరించు చున్నది. ఇందు ప్రియవిరహము విభావము. ఆశ్లేషాదులు లేకుండుట యనుభావము.

౮. దైన్యము.

* దుఃఖ దారిద్ర్యాపరాధాది జన్యము స్వనిందా హేతువగు చిత్తవృత్తి దైన్యము.

౨౬. "హతకేన మయా వనాంతరే వనజాక్షీ సహసా వివాసితా
అధునా మమ కుత్ర సా సతీ పతితస్యేవ పరా సరస్వతీ".

సీతను విడిచిన రాముని వచనము. హతకుడనగు నేను నా వనజాక్షిని వనాంతరములో త్యజించితిని. పతితునకు పరాసరస్వతి వలె నిక నాకా సతి యేగి? దుఃఖము విభావము. తన నింద యనుభావము.

౯. చింత.

* ఇష్టశాప్త్యనిష్టప్రాప్తి జన్యము వైవర్ణ్యాది హేతువు ధ్యానాపరపర్యాయము చింత

౨౭. "అధరద్యుతిరస్తపల్లవా ముఖశోభా శశికాంతిలంఘినీ
అకృతప్రతిమా తనుః కృతా విధినా కస్యకృతే మృగీదృశః?"

ఈ కన్య అధర కాంతి పల్లవముల కాదనినది. ముఖశోభ చంద్రునతిశయించినది. తను వప్రతిమానము. విధి యెవనికై విధించెనో? ఇందు తదప్రాప్తి విభావము.

౧౦. మదము.

* మద్యసేవన జన్యము శయన హసితాది హేతువు ఉల్లాసము మదము.

ఉత్తమునకు స్వాపము మధ్యమునకు హసితగానములు నీచునకు రోదన పరుషోక్తు లనుభావములు.

౨౮. "మధురతరం స్మయమానః స్వస్మిన్నేవాలపన్ శనైః కిమపి
కోకనదయంస్త్రిలోకీం అలంబనశూన్యమీక్షతే క్షీబః".

మధురముగా నవ్వుచు, తనలో తానె మెల్లగా పలుకుచు లోక మెల్లగా జేసికొని మత్తు డనాలంబముగ జూచుచున్నాడు. ఇందు మాదక ద్రవ్యసేవనము విభావము. అవ్యక్తాలాప మనుభావము.

౨౯. "మధురసాన్మధురం హి తవాధరం
తరుణి! మద్వదనే వినివేశయ!
మమ గృహాణ! కరేణ కరాంబుజం
ప-ప-ప-తామి హ-హా! భ-భ-భూతలే.

తరుణీ! మధువుకన్న మధుర మయిన నీ యధరమును నా వదనమున నుంచుము. నా కరపద్మమును నీ చేతితో పట్టుకొనుము! భు. భు. భూమిపై ప- ప పడుచున్నాను. ఇందధిక వర్ణోచ్చారణ మనుభావము. పూర్వార్ధమున గ్రామ్యోక్తి, యుత్తరార్ధమున స్వకరమునె యంబుజసమముగా జెప్పుట మదపోషకము.

౧౧. శ్రమము.

* శరీర వ్యాపార జన్యము నిద్రా నిశ్వాస జనకము ఖేదవిశేషము శ్రమము.

౩౦. "విధాయ సా మద్వదనానుకూలం
కపోలమూలం హృదయే శయానా
చిరాయ చిత్రే లిఖితేవ తన్వీ
న స్పందితుం మందమపి క్షమాసీత్"

నా వదనమునకు కపోలముంచి హృదయాన శయనించినదై చిత్ర లిఖిత వలె తన్వి మందముగా స్పందించుటకును శక్తి కలది కాలేదు. ఇందు విపరీతవ్యాపారము విభావము. అస్పంద శయన మనుభావము.

౧౨. గర్వము.

* రూపధనాదుల వలని యాత్మోత్కర్ష తదధీన పరావహేలనము గర్వము.

౩౧. "అమూలాద్రత్నసానోర్మలయ వలయితాదాచ కూలాత్పయోధేః
యావంతః సంతి కావ్యప్రణయన పటవస్తే విశంకం వదంతు
మృద్వీకామధ్య నిర్యన్మసృణరసఝురీ మాధురీభాగ్య భాజాం
వాచామాచార్యతాయాః పదమనుభవితుం కోస్తి ధన్యో మదన్యః"

మృద్వీకా రసధుని మాధుర్యము గల వాక్కుల యాచార్యతా పద మనుభవించుటకు నాకన్న ధన్యుడన్యు డెవడు? రత్నసానువు మూలము మొదలు సముద్రకూలము వఱకు గల కావ్యరచనా దక్షు లందర రశంకముగా జెప్పుడు! కోఽస్తి ధన్యో మదన్యః?" ఇందు స్వకీయకవిత యనన్యసాధారణ మనుట విభావము. పరాధిక్షేపమున క్లిష్టి వాచాప్రయోగ మనుభావము.

౧౩. నిద్ర

* శ్రమాదిజన్యము చేతస్సమ్మీలనము నిద్ర.

౩౨ "సా మదాగమన బృంహిత తోషా జాగరేణ గమితాఖిల దోషా
బోధితాపి బుబుధే మధుపైర్న ప్రాతరాననజ సౌరభ లుబ్ధైః"

నా రాకచే సంతుష్టయై రాత్రి జాగరమున గడపి వేకువ శయనించిన కాంత ముఖపరిమళాసక్తము లయిన మధుపములు ప్రబోధించినను మేలుకొన లేదు. ఇందు రాత్రిజాగరణశ్రమము విభావము. అబోధ మనుభావము.

౧౪. మతి

* శాస్త్రానుశీలన జన్యము తత్త్వనిశ్చయము మతి.

౩౩. "నిఖిలం జగదేవ నశ్వరం పునరస్మిన్ నితరాం కళేబరం
అథ తస్య కృతే కియానయం క్రియతే హంత! మయా పరిశ్రమః.

ఈ జగమంతయు నశ్వరము. ఇందు శరీరము వినశ్వరము. హంత! దానికై నే నెంత పరిశ్రమ చేయుచుంటిని! ఇందు శరీరము జలబుద్బుదోపమ మను శాస్త్రపర్యాలోచనము విభావము. వితృష్ణత యనుభావము.

౧౫. వ్యాధి.

* రోగము విరహము మొదలగు వాని వలన గలుగు మనస్తాపము వ్యాధి.

౩౪. "హృదయే కృత శైవలానుషంగా
ముహురంగాని యత స్తతః క్షిపంతీ
తదుదంతపరే ముఖే సఖీనాం
అతిదీనామియ మాదధాతి దృష్టిం"

ఈ యమ్మ హృదయమున శైవాల ముంచినది. అటు నిటు నంగముల విదల్చుచున్నది. అతని యుదంతము చెప్పు సఖుల ముఖమున నీమె యతిదీన దృష్టి నిలిపినది. ఇందు విరహము విభావము. అంగక్షేపాదు లనుభావములు.

౧౬. త్రాసము.

* క్రూరదర్శనాదుల గలుగు భీరువు చిత్త వృత్తివిశేషము త్రాసము.

౩౫. ఆలీషు కేలీరభసేన బాలా ముహుర్మమాలాపముపాలపంతీ
ఆరాదుపాకర్ణ్య గిరం మదీయాం సౌదామినీయాం సుషమామయాసీత్

ఆటల యాసక్తి చెలియలలో నా యాలాప మాలపించుచు నా బాల యటుగా నా మాట విని మెఱుపు మెఱసినది. ఇందు పతి తనమాట వినుట విభావము. పలాయన మనుభావము.

౧౭. సుప్తము. స్వప్నము.

* నిద్రావిభావమున గలుగు జ్ఞానము సుప్తము.

౩౬. “అకరుణ! మృషాభాషాసింధో! విముంచ మమాంచలం
తవ పరిచితః స్నేహః సమ్యఙ్మయేత్యనుభాషిణీం
అవిరల గలద్బాష్పాం తన్వీం నిరస్తవిభూషణాం
క ఇహ భవతీం భద్రే! నిద్రే! వినా వినివేదయేత్

ప్రవాసగతు డొకడు ప్రియురా లిట్లనుచున్నదని స్వప్నమున గాంచి నిద్ర నుద్దేశించిపలుకుట. “నిర్దయ! అసత్యభాషీ! నా కొంగు విడువుము! నీ స్నేహము పరిచితమే. బాగుగా తెలిసినదిలే!” అని పలుకుచు కన్నీరు పెట్టి విభూషణాలు విడిచిన ప్రేయసిని నీవు కాక నిద్రా! నివేదించు వా రెవరు?

౧౮. విబోధము.

* నిద్రానంతరము కలుగు బోధము విబోధము.

౩౭. “నితరాం హితయాద్య నిద్రయా మే
బత! యామే చరమే నివేదితాయాః
సుదృశో వచనం శ్రుణోమి యావత్
మయి తావత్ప్రచకోప వారివాహః”

హితమగు నిద్ర చివరి జాములో సూచించిన సుదృశి వచనము విను నంతలో నాపై మేఘుడు కోపించినాడు. ఇందులము వినుట విభావము.

౧౯. అమర్షము.

* నానాపరాధ జన్యము మౌన పరుషవాక్యాకరణ మగు చిత్తవృత్తి యమర్షము.

౩౮. "వక్షోజాగ్రం పాణినాఽఽమృశ్య దూరే
యాతస్య ద్రాగానవాబ్జం ప్రియస్య
శోణాగ్రాభ్యాం భామినీ లోచనాభ్యాం
జోషం జోషం జోషమేవావలిఢ్స్తే"

కుచాగ్రము కరముతో ఫుణికి దూరము పోయిన ప్రియుని ముఖమును భామిని కెంపు కనుల తుదలతో నట్టె కొఱకొఱ యుండినది. ఇందాకస్మిక స్పర్శ విభావము. నయనారుణ్యము నిర్నిమేష నిరీక్షణ మనుభావములు.

౨౦. అవహిత్థము.

* వ్రీడాదుల గలిగిన హర్షాదుల గోపనమున కగు
భావవిశేష మవహిత్థము.

౩౯. "ప్రసంగే గోపానాం గురుషు మహిమానం యదుపతేః
ఉపాకర్ణ్య స్విద్యత్పులకిత కపోలా కులవధూః
విషజ్వాలాజాలం స్ఫుడితి వమతః పన్నగపతేః
ఫణాయాం సాశ్చర్యం కథయతితరాం తాండవవిధిం."

పెద్దలలో గోపప్రసంగమున కృష్ణుని మహిమ విని కులవధువు కపోలము పులకింప, విషముగ్రక్కు కాళియుని పడగలపై తాండవమును సాశ్చర్యముగా పలుకుచున్నది. ఇందు వ్రీడ విభావము. కాలియ కథా ప్రసంగ మనుభావము.

౨౧. ఉగ్రత.

* అధిక్షేపాపమానాది జన్యము "దీనికై నే నేమి చేయుదు"
ననెడు చిత్తవృత్తి యుగ్రత.

౪౦. "అవాప్య భంగం ఖలు సంగరాంగణే
నితాంత మంగాధిపతే రమంగళం
పరప్రభావం మమ గాండివం ధను
ర్వినిందతస్తే హృదయం న కంపతే."

కర్ణునితో నోడి గాండివము నిందించు ధర్మజు నర్జును డనుట. కర్ణుని వలన యుద్ధమున నోడి యమంగళముగా నా గాండివమును ప్రభావ యుతమును నిందించు నీ హృదయము కంపింపదా? [illegible] విభావము. వధేచ్ఛ యనుభావము.

౨౨. ఉన్మాదము.

* విప్రలంభ మాపద పరమానందముల గలుగు
"ఒకటి వే రొకటిగా తలచుట" యున్మాదము.

౪౧. "అకరుణహృదయ! ప్రియతమ! ముంచామి త్వామితః పరం నాహం
ఇత్యాలపతి కరాంబుజ మాదాయాలీజనస్య వికలా సా."

దయారహిత! ప్రియ! నిన్నిక విడువ నని సఖీకరము పట్టి యా పెకిలిది యాలపించు చున్నది. ఇందు ప్రియవిరహము విభావము. అసంబద్ధోక్తి యనుభావము.

౨౩. మరణము

* రోగాదిజన్యము మూర్ఛారూప మగు మరణ
ప్రాగవస్థ మరణము.
ప్రాణవియోగాత్మక మయిన ముఖ్యమరణ మిచట గ్రహింపరాదు.

౪౨. "దయితస్య గుణాననుస్మరంతీ శయనే సంప్రతి యా విలోకితాసీత్
అధునా ఖలు! హంత! సా కృశాంగీ గిరమంగీకురుతే న భాషితాపి."

ప్రియగుణముల స్మరించుచు శయనించిన యామె పలుకరించినను గుర్తింప కున్నది కదా! ఇందు ప్రియవిరహము విభావము. వచనవిరామ మనుభావము. అమంగళప్రాయ మగుట కవులు దీని ప్రధానముగా వర్ణింపరు.

౨౪ వితర్కము

* సందేహానంతరము కలుగు ఊహ వితర్కము.

౪౩. "యది నా మిథిలేంద్రనందినీ నితరామేవ న విద్యతే భువి
అథ మే కథమస్తి జీవితం న వినాలంబనమాశ్రిత స్థితిః"

ఇది రాముని స్వాత్మవచనము. ఆ మిథిలేంద్రనందిని భువిలో లేక నే పోయినచో నా కిక జీవిత మెట్లుండును? అలంబనము లేక యాశ్రిత ముండదు కదా!. ఇందు, "భువిలో సీత యున్నదా? లేదా?" అను సందేహము విభావము.

౨౫. విషాదము

* ఇష్టాసిద్ధ్యాదుల వలని యనుతాపము విషాదము.

౪౪. "భాస్కరసూనావస్తం యాతే జాతే చ పాండవోత్కర్షే
దుర్యోధనస్య జీవిత! కథమివ నాద్యాపి నిర్యాసి?"

కర్ణుడు గతించెను. పాండవుల కుత్కర్ష కలిగెను. ఓ! దుర్యోధను జీవితమా! ఇంకను నీవు పోవేమి? ఇందు తన హాని పరుల యుత్కర్ష కనుట విభావము. జీవితము పోవలెననుకొనుట యనుభావము.

౨౬. ఔత్సుక్యము

* ఇపుడే దీని లాభము కలుగవలెననెడి యిచ్ఛ యౌత్సుక్యము.

౪౫. నిపతద్బాష్పసంరోధ ముక్తా చాంచల్య తారకం
కదా నయన నీలాబ్జ మాలోకేయ? మృగీదృశః

ముత్యాలబోలు రాలు బాష్పములు కూడి తరళతారకలు కలుగు నా వనిత నయనము లెన్నడు చూతునో?

౨౭. ఆవేగము.

* అనర్థాతిశయ జన్యము చిత్తమునకు సంభ్రమ వృత్తి యావేగము.

౪౬. "లీలయా విహిత సింధు బంధనః సోయమేతి రఘువంశ నందనః
దర్ప దుర్విలసితో దశాననః కుత్ర యామి? నికటే కులక్షయః."

మండోదరి యాత్మవచనము. లీలగా సాగరము బంధించి రాఘవుడు వచ్చెడి. దశాననుడు గర్వచేష్టుడు. కులక్షయము దాపురించినది. ఎటకేగుదును? ఇందు రాఘవాగమనము విభావము. స్థైర్యము లేమి యనుభావము.

౨౮. జడత.

* చింతా భయ విరహేష్టానిష్ట దర్శనాది జన్య మవశ్య కర్తవ్యము లొనరింపనీని చిత్తవృత్తి జడత.

౪౭. "యదవధి దయితో విలోచనాభ్యాం
సహచరి! దైవవశేన దూరతోఽభూత్
తదవధి శిథిలీకృతో మదీయై
రథ కరణైః ప్రణయో నిజక్రియాసు,"

సఖి! దైవవశాన దయితుడు దూరము కాగా నా యింద్రియములు తమ పనుల నాసక్తి విడనాడినవి. ఇందు ప్రియవిరహము విభావము. పనులు మానుట యనుభావము.

౨౯. ఆలస్యము.

* అతితృప్తి శ్రమాది జన్యము మనము క్రియోన్ముఖము
కాకుండుట యాలస్యము.

౪౮. "నిఖిలాం రజనీం ప్రియేణ దూరా
దుపయాతేన విబోధితా కథాభిః
అధికం న హి పారయామి వక్తుం
సఖి! మా జల్ప! తవాయసీ రసజ్ఞా.

దూరము నుండి వచ్చిన ప్రియుడు రాత్రి యంతయు కథలతో మేల్కొన పెట్టినాడు సఖి! నే నధికము పలుకలేనే? మాటలాడకే! నీ రసన యినుముతో జేసిన దేమే!. ప్రియుడు వచ్చిన మరుదినమున గత నిశా వృత్తాంత మడుగ చెలికి జాగరణ జనితాలస్య యిట్లనినది. ఇందు రజని జాగరణము విభావము. అధికసంభాషణము లేమి యనుభావము.

౩౦. అసూయ.

* పరుల యుత్కర్ష దర్శనాది జన్యము పరనిందాది కారణ
మగు చిత్తవృత్తి యసూయ.

౪౯. "క్వ త్ర శైవం ధనురిదం క్వచాయం ప్రాకృతః శిశుః
భంగస్తు సర్వసంహర్త్రా కాలేనైవ వినిర్మితః.

శివధనువు భంజించిన రాముని సహింప జాలని రాజుల వచన మిది, ఈ శైవధను వెక్కడ? ఈ ప్రాకృతు డగు పిల్ల డెక్కడ? సర్వసంహారకు డగు కాలుడే భంగ మొనరించినాడు. ఇందు సర్వాధిక రామ బలదర్శనము విభావము. నింద యనుభావము.

౩౧. అపస్మారము

* వియోగ భయాదుల యతిశయమున గ్రహావేశాదుల వలన
గలిగిన వ్యాధివిశేష మపస్మారము.

౫౦. "హరిమాగతమాకర్ణ్య మధురామంతకాంతకం
కంపమానః శ్వసన్ కంసో నిపపాత మహీతలే"

అంతకాంతకుడు శ్రీకృష్ణుడు మథుర వచ్చె నని విని కంసుడు కంపించి శ్వసించి భూమిపై పడెను. ఇందు భయము విభావము. కంపాదు లనుభావములు.

౩౨. చపలత.

* అమర్షాదిజన్యము వాక్పారుష్యాది కారణము అగు చిత్తవృత్తి చపలత

౫౧. "అహితవ్రత! పాపాత్మన్ మైవం మే దర్శయాననం
ఆత్మానం హంతుమిచ్ఛామి యేన త్వమసి భావితః."

భగవద్భక్తి విఘటించుట కుపాయము తోచక ప్రహ్లాదుని హిరణ్యకశిపు డనుట. దుష్టవ్రత! పాపాత్మ! నీ ముఖము నాకు చూపకుము. నీ విట్లయినందున చచ్చి పో వలె నను కొను చున్నాను. ఇందు పుత్రద్వేషము విభావము. ఆత్మవధేచ్ఛ యనుభావము.

33. నిర్వేదము.

* విషయ ద్వేష మను చిత్తవృత్తి నిర్వేదము.

ఉత్తములందవజ్ఞాదులచే గలుగును. నీచులందధిక్షేపాదుల గలుగును.

౫౨. "యది లక్ష్మణ! సా మృగేక్షణా న మదీక్షాసరణిం సమేష్యతి
అమునా జడజీవితేన మే జగతా వా విఫలేన కిం ఫలం?"

లక్ష్మణా! ఇక నా కామె కంటికి కన్పడదు. ఈ జీవిత మీ జగము విఫల మేమి ఫలము?

దేవాదివిషయ రతి భావ మగుట కదా!—

౫౩. "న ధనం న చ రాజ్యసంపదం న హి విద్యామిద మేకమర్థయే
మయి ధేహి! మనాగపి ప్రభో! కరుణాభంగి తరంగితాం దృశం."

ప్రభూ! దయాదృష్టి నా యందుంచుము. ధనము రాజ్యసంపద విద్య ఇతర మేమియును నాకు వలదు. నీ కరుణనే యర్థింతును. ఇందు భక్తుడు ధనాద్యపేక్షా శూన్యుడు, భగవద్దృగంతపాతాభిలాషి, భగవానునందత్యంతానురక్తి నిది వ్యక్తము చేయును, ఇట్లు సంక్షేపముగా భావములు నిరూపితము లయినవి

౧౨. ఆభాస.

రసాభాసము.

* అనుచిత విభావాలంబన ముండుట రసాభాసము.

విభావాదుల యనౌచిత్యము లోకవ్యవహారమున దెలియ దగును. విభావాదిక మనుచిత మగుటయే కాదు. రత్యాదిక మనుచిత మయినను రసాభాసమె యగును.

౫౪. "శతేనోపాయానాం కథమపి గతః సౌధశిఖరం
సుధాఫేనస్వచ్ఛే రహసి శయితాం పుష్పశయనే
విబోధ్య క్షామాంగీం చకితనయనాం స్మేరవదనాం
సనిశ్వాసం శ్లిష్యత్యహహ! సుకృతీ రాజరమణీం."

శతోపాయములతో సౌధశిఖరము చేరి యమృతధవళ మయిన పుష్పశయనమున శయనించిన చకితనయన స్మేరవదన యయిన రాజరమణిని మేల్కొలిపి సుకృతి యగువాడె సనిశ్వాస మాశ్లేషించును. ఇం దనుచిత ప్రణయ రాజరమణి యాలంబనము. రహోరజన్యాదిక ముద్దీపనము. అంతఃపురగమన మాశ్లేష మనుభావములు. ఇందలి రతి నిషిద్ధాలంబనక మగుట రసాభాసము.

౫౫. భవనం కరుణావతీ విశంతీ గమనాజ్ఞా లవ లాభలాలసేషు
తరుణేషు విలోచనాబ్జమాలా మథ బాలా పథి పాతయాంబభూవ.

ఒక కామిని యొచటి నుండియో మార్గమున వచ్చుచున్నది. తద్రూప యౌవనాసక్తులు యువకు లనుగమించు చున్నారు. ఆమె భవనప్రవేశ సమయమున తమ సేవాసార్థక్యము తెలియుటకై యనుజ్ఞాపేక్షు లయిన వారి నా కామిని చూపులు చిమ్మి చూచిన దను ప్రసంగ మభ్యూహ్యము. కరుణావతి కన్య భవనము ప్రవేశించుచు గమనమునకై యాజ్ఞా లవ మభిలషించిన తరుణులందు మార్గమున లోచనాబ్జమాల ప్రసరింప జేసిన దని భావము. ఇందు గోచరించు బాలారతి బహువిషయ మగుట రసాభాసము. పాంచాలీరతి పరిణేతృ బహునాయక విషయ మగుట రసాభాసము కా దని ప్రాచీను లందురు.

విప్రలంభాభాసము.

శృంగార రసము వలె శృంగారాభాసమును సంయోగ విప్రలంభ భేదమున ద్వివిధము. సంయోగాభాస ముదాహృతము. ఇక విప్రలంభాభాసము.

౫౬. "వక్త్యస్తం లపతి క్షణం క్షణమధో మౌనం సమాలంబతే
సర్వస్మిన్ విదధాతి కిం చ విషయే దృష్టిం నిరాలంబనాం
శ్వాసం దీర్ఘమురీకరోతి న మనాగంగేషు ధత్తే ధృతిం
వైదేహీ కమనీయతా కవలితో హా! హంత! లంకేశ్వరః."

సీతా ప్రేమవివశు డయిన రావణుడు క్షణము వ్యత్యస్తము పలుకును. క్షణము మౌనము తాల్చును. అంతట నిరాలంబన దృష్టి నుంచును. దీర్ఘము శ్వసించును. ఏమియు ధైర్య మూనడు. ఇందు సీతాలంబన మయిన లంకేశ గత మగు విప్రలంభరతి యుభయనిష్ఠము కాని దగుట రసాభాసము. రతి యనుభయనిష్ఠ మయినను రసాభాసమె.

భా వా భా స.

ఇష్టి యనుచితవిషయ మగు భావము భావాభాసము.

౨౬. “సర్వేపి విస్మృతిపథం విషయాః ప్రయాతాః
విద్యాపి ఖేదకలితా విముఖీ బభూవ
సా కేవలం హరిణశావకలోచనా మే
నైవాపయాతి హృదయాదధిదేవతేవ.”

గురుకులమున విద్యాభ్యాస మొనర్చునపుడు తదీయ కన్యాలావణ్య గృహీత మానసుడు భావించిన రీతి యిది. సర్వవిషయములు మఱపు పట్టినవి. కష్టపడి పొందిన విద్యయు విముఖ యయినది. ఆ హరిణలోచన యధిదేవత వలె హృదయము వీడకున్నది. ఇందు భావ మనుచితవిషయక మగుట అనుభయనిష్ఠ మగుట యాభాస మయినది.

భా వ శాం తి.

* భావము శమించుట భావశాంతి.

౨౭. “ముంచసి నాద్యాపి రుషం భామిని! ముదిరాలిరుదియాయ
ఇతి తన్వ్యాః ప్రతివచనైః అపాయి నయనాబ్జ కోణశోణ రుచిః”

భామిని! ఇప్పటికి కోపము విడనాడవు. మేఘములు పట్టినవి. అని పతి యనగనె యా తన్వి నయనాంత శోణ కాంతి పోయినది. ఇందు ప్రియ వచన శ్రవణము విభావము, శోణకాంతి పోవుట తదభివ్యక్త ప్రసాద మను భావము. పూర్వ ముదయించిన రోషము నశించిన దని వ్యంగ్యము.

భా వో ద య ము.

* భావ ముత్పన్న మగుట భావోదయము.

౨౮. “వీక్ష్య వక్షసి విపక్ష కామినీ హారలక్ష్మ దయితస్య భామినీ
అసందేశవలయాక్రాంతాం క్షణా దాచకర్ష నిజ బాహు వల్లరీం.”

ఒక భామిని దయితుని యురమున వేరొక కామినీ హారచిహ్నము చూచి భుజము లందు వలయ మయిన తన బాహువల్లరిని క్షణములో లాగికొనినది. ఇం దన్యవనితా హారలక్ష్మ దర్శనము విభావము. ప్రియాంసదేశ వలయీకృత నిజ బాహులతాకర్షణ మనుభావము, రోషోదయము వ్యంగ్యము.

భావసంధి.

* అన్యోన్య మనభిభూతములు అభిభవన యోగ్యము అయిన భావముల కలయిక భావసంధి.

ఉ౧. "యౌవనోద్గమ నితాంత శంకితాః
శీల శౌర్య బల కాంతి లోభితాః
సంకుచంతి వికసంతి రాఘవే
జానకీ నయన నీరజ శ్రియః."

సీతా నయన కాంతులు రాఘవు నందు యౌవనోదయమున శంకాకులములై సంకోచమును శీలశౌర్యబల కాంతులచే లోభము పొందినవై వికాసమును పొందినవి. ఇందు యౌవన శీల శౌర్యాది దర్శనము విభావము, నయన సంకోచ వికాసము లనుభావములు. వ్రీడౌత్సుక్యముల సంధి వ్యంగ్యము.

భావశబలత.

* విరుద్ధములు కాని, యుదాసీనములు కాని భావము లనేకములు వ్యామిశ్రణము పొందుట భావశబలత.

ఉ౧. "పాపం హంత! మయా హతేన విహితం సీతాపి యద్యాపితా
సా మామిందుముఖీ వినా బత! వనే కిం జీవితం ధాస్యతి?
ఆలోకేయ కథం ముఖాని కృతినాం? కిం తే వదిష్యంతి మాం
రాజ్యం యాతు రసాతలం పునరిదం న ప్రాణితుం కాంక్షయే."

దుష్టుడ నయిన నేను పాపమె చేసితిని. సీతను కూడ విడిచితిని గదా! ఆ యిందుముఖి సీత నేను వినా వనమున జీవితము ధరించునా? పెద్దల ముఖములు నే నెట్లు చూతును? వారు న న్నేమని యందురో? ఈ రాజ్యము రసాతలమునకు పోనీ! జీవించుట నా కిష్టము కాదు. ఇందు పాదక్రమమున మత్యసూయావిషాదములు స్మృతివితర్కములు వ్రీడాశంకలు నిర్వేదము అనునవి గోచరించును. వాని శబలతను భావించునది.

స్థాయి మూలక మగుట రసమునకు ప్రశమాదులు సంభవింపవు. సంభవించినను చమత్కారము లేదు. అందుచే తద్విచారము లేదు. ఈ చెప్పిన సర్వ రత్యాది వ్యంగ్య ప్రపంచమును సహృదయుడు సూక్ష్మ సమయముననే గోచరింప జేసికొనును. కావున అసంలక్ష్య క్రమ మని వ్యపదేశించినారు. వాచ్య వ్యంగ్యముల క్రమము స్పష్ట గోచర మగునేని యిది సంలక్ష్యక్రమమును గావచ్చును. ఇంక నీ రసాది ధ్వని ప్రపంచము పద-వర్ణ-రచనా-వాక్య-ప్రబంధ-పదైకదేశ-రాగములచే నభివ్యక్త మగును. రాగాదులచే రసము వ్యంగ్యమగు ననుటలో సహృదయ హృదయమె ప్రమాణము.

౧౩. ధ్వని.

ఇక సంలక్ష్యక్రమ ధ్వని నిరూపింతుము, శబ్దశక్తిమూల మని యర్థ శక్తి మూల మని యిది ద్వివిధము. అర్థశక్తిమూలక మష్టమూర్తి.

౧ లోకసిద్ధ వస్తు మూలక వస్తుధ్వని

౨ ,, ,, ,, అలంకారధ్వని

౩ ,, అలంకారమూలక వస్తుధ్వని

౪ ,, ,, అలంకారధ్వని

౫ ప్రతిభాసిద్ధ వస్తుమూలక వస్తుధ్వని

౬ ,, ,, అలంకారధ్వని

౭ ,, అలంకారమూలక వస్తుధ్వని

౮ ,, ,, అలంకారధ్వని

ఇక శబ్దశక్తి మూలకము ద్వివిధము.

౯ శబ్దశక్తిమూలక వస్తుధ్వని

౧౦ ,, అలంకారధ్వని

ఇట్లు సాకల్యమున ధ్వని దశభేదము.

అభిధామూలము, శబ్దశక్తిమూలధ్వని.

నానార్థ శబ్దమునకు సర్వార్థము లందును సంకేతగ్రహము సమానమె యగుట నట్టి శబ్దమును వినగనె సకలార్థము లుపస్థితము లగును. అప్పుడా శబ్దమున కే యర్థమున తాత్పర్య మున్నదో సందేహ ముదయింపగా ప్రకరణాదులు విశేషార్థస్మృతి కలుగ జేయును. కాగా నానార్థశబ్దస్థలము లందు

రెండవ యర్థప్రతీతికై వ్యంజనవ్యాపార మంగీకరింప వలయును. నానార్థ స్థలము నందు శబ్దము పరివృత్తిసహము కానందున అనురణనీయ వ్యంజనము శబ్దశక్తిమూల మని ధ్వనికారానుయాయులు వర్ణింతురు. నానార్థస్థలము నందు ప్రాకరణికాప్రాకరణికార్థ గతము గా నుపమ యున్నది. దాని ప్రతీతికై వ్యంజన యావశ్యకము ఈ వ్యంజనయె యప్రాకరణికార్థమును గూడ గోచరింప జేయునని ప్రాచీను లనిరి.

శబ్దశక్తి మూలాంకార ధ్వని.

౬౨. "కరతల నిర్గళదవిరల దానజలోల్లాసితావనీ వలయః
ధనదాగ్ర మహిత మూర్తిః జయతితరాం సార్వభౌమోఽయం."

ఈ సార్వభౌముడు చేతిలోని దానజలమున భూవలయ ముల్లసితము చేసినాడు. ధన మిచ్చువారిలో నితడు మహితమూర్తి. జయతి – ఈ సార్వభౌమగజము తొండము నుండి వెడలు దానధారలచే నవనీతల ముల్లసితము చేసినది. ఇది ధనదు నెదుట మహితము. జయతి. ఇందు రాజప్రకరణమున కర – దాన – ధనద – సార్వభౌమ పదముల శక్తి సంకుచితము కాగా తన్మూలధ్వననమున అప్రస్తుతార్థాంతరము ప్రతీయమాన మగును. ఈ ప్రతీయమానార్థ మసంబద్ధము కారాదు. కావున ప్రకృతాప్రకృతముల కుపమానోపమేయ భావమును ప్రధానవాక్యార్థముగా నిర్ణయింప వలెను. కాన ఉపమాలంకారధ్వని. ఇట్లే యలంకారాంతరమును శబ్దశక్తిమూలానురణనమునకు విషయముగా నున్నది.

శబ్దశక్తి మూలవస్తు ధ్వని.

౬౩. "రాజ్ఞో మత్ప్రతికూలాన్మే మహద్భయముపస్థితం
బాలే! వారయ! పాంథస్య వాస దాన విధానతః."

బాలా! నాకు రాజు ప్రతికూలుడు. పాంథుడ నయిన నాకు వచ్చి పడిన భయమును వాస దాన విధానమున వారింపుము! పాంథుడను. రాజ భయమున నుంటిని. నా కాశ్రయ మిమ్ము. నా భయము తొలగు ననునది ప్రకృత పర్యవసాయి భావము. నేను పాంథుడను ప్రియా సంబంధ దూరుడను. విరహిని. చంద్రుడు ప్రతికూలుడు. మిక్కిలి కామభయము పడుచున్నాను. బాలా! యోగ్యసంగమా! నాకు నీ వుపభోగ మీయవే! యనునది యప్రకృత పర్యవసాయి భావము. ఇం దుపభోగ మిమ్మను వస్తువు

రాజపద శక్తిమూలానురణన విషయము. రాజపదమున చంద్రార్థము గోచరించిననే యుపభోగము చంద్రభయ నివారణ కారణ మని యభివ్యక్త మగును.

అర్థశక్తి మూలానురణనము – వస్తుమూల వస్తుధ్వని.

౬౪. "గుంజంతి మంజు పరితో గత్వా ధావంతి సమ్ముఖం
ఆవర్తంతే వివర్తంతే సరసీషు మధు వ్రతాః"

సరసులలో తుమ్మెదలు పరిసర మంత తిరిగి ఝుమ్మను చున్నవి. సమ్ముఖము పరుగిడు చున్నవి. ఆవర్తించు చున్నవి. వివర్తించు చున్నవి. ఇందు తుమ్మెద లొనరించు మంజుగుంజానములు స్వతఃసిద్ధములు. కవి కల్పితములు కావు వీనిచే సరసిజోత్పత్తి ధ్వనన ద్వారమున శరత్సమయ మే తెంచుట యను వస్తువు వ్యంజిత మగును.

వస్తుమూలాలంకార ధ్వని.

౬౫. "మృద్వీకా రసితా సితా సమశితా స్ఫీతం నిపీతం పయః
స్వర్యాతేన సుధాప్యధాయి కతిధా రంభాధరః ఖండితః
తత్త్వం బ్రూహి! మదీయ జీవ! భవతా భూయో భవే భ్రామ్యతా
కృష్ణేత్యక్షరయోరయం మధురిమోద్గారః క్వచిల్లక్షితః."

నా జీవమా ! నీ విది చెపుము! ద్రాక్ష నాస్వాదించితివి. చక్కెర తింటివి. బాగుగ పాలు త్రావితివి. స్వర్గ మేగి యమృత మందికొంటివి. ఎంతగనో రంభాధరము కొఱికితివి. మఱల నీ సంసారమున భ్రమించు చుంటివి కదా! "కృష్ణ" అను రెండక్షరముల లోని మధురిమోద్గార మెచట నేని గోచరించెనా ? ఇందు ప్రశ్నవిషయార్థము వాచ్యవస్తువు. దానిచే నతిశయోక్తి వ్యజ్యమాన మగుచున్నది. భగవన్నామ మునకును నానాజన్మ వృత్తాంతముల గోచరింప జేయు యోగసిద్ధి విశేష మునకును తాదాత్మ్యము భాసించుట యతిశయోక్తి స్వరూపము.

అ లం కా ర మూ ల వ స్తు ధ్వ ని.

౬౬. "నదంతి మదదంతినః పరిలసంతి వాజివ్రజాః
పఠంతి బిరుదావలీమహితమందిరే వందినః
ఇదం తదవధి ప్రభో, యదవధి ప్రవృద్ధా న తే
యుగాంత దహనోపమా నయనకోణ శోణ ద్యుతిః.

ప్రభూ! ప్రళయాగ్ని సదృశ మగు నీ నయనకోణముల శోణకాంతి వృద్ధి పొందనంతవఱకె శత్రుమందిరము లందు దంతులు నదించును. అశ్వములు శోభించుచు, వంశులు బిరుదములు పఠింతురు. ఇందు నీకు కోప ముద యింపగనే రిపుసంపదలు భస్మము లగుననెడి వస్తువు యుగాంత దహనో పమచే వ్యంగ్య మగుచున్నది.

ఉ౭. ఉదితం మండలమిందో రుదితం సద్యో వియోగి వర్గేణ
ముదితం చ సకలలలనా చూడామణి శాసనేన మదనేన.

ఇందుమండల ముదయించినది. అపుడే వియోగివర్గము రోదించినది. సకలలలనా శాసకుడు మదనుడు సంతసించినాడు. ఇందు సముచ్చయాలం కారమున అతిశయోక్తి వ్యజ్యమాన మగును, నానాక్రియల యౌగపద్యము సముచ్చయము. కార్యకారణముల పౌర్వాపర్యము మారుట యతిశయోక్తి. ఈ పై యుదాహరణము లందు లోకసిద్ధము (స్వతః సంభవి) వ్యంజక మయినది.

కవిసిద్ధ వస్తువుచే వస్తుధ్వని.

ఉ౮. "తదవధి కుశలీ పురాణశాస్త్ర
స్మృతిశత చారువిచారజో వివేకః
యదవధి న పదం దధాతి చిత్తే
హరిణకిశోర దృశో దృశోర్విలాసః.

కామినీ దృగ్విలాసము మనసులో నడుగు పెట్టక పూర్వమె పురాణ శాస్త్ర స్మృతుల విచారవివేకము కుశలముగా నుండును. ఇందు కామినీ దృగ్విలాసము చేతమున పద ముంచగా వివేకమునకు కుశలము లేదన్నది వాచ్యవస్తువు, దృగ్విలాస పదార్పణ మనునది లోకసిద్ధము కాదు. కవిప్రౌ ఢోక్తి నిష్పన్నము, దృగ్విలాసము "తిష్ఠ" చేయగా వివేకమున కిక కుశల వార్త యెక్కడిది? అనెడి వస్తువు వ్యంగ్య మగును.

వస్తుమూలాలంకారధ్వని.

ఉ౯. "కస్మై హంత! ఫలాయ సజ్జన! గుణగ్రామార్జనే సజ్జసి
స్వాత్మోపస్కరణాయ చేన్మమ వచః పథ్యం సమాకర్ణయ!
యే భావా హృదయం హరంతి నితరాం శోభాభరైస్సంభృతాః
తైరేవాస్య కలేః కలేవరపుషో దైనందినం వర్తనం."

సజ్జన! నీ వే ఫలమునకై గుణము లార్జింతువు? ఆత్మశోభ కందువా? నా మాట పథ్యము, నీవు వినుము! బాగా శోభాభర పూర్ణములై హృదయ హారులగు భావముల (పదార్థములు) తోడనే పొట్ట నింపికొను ఈ కలి దిన దినప్రవృత్తి సాగుచున్న దయ్యా! ఇందు రమణీయవస్తువులు కలికి నిత్య మాహార మనునది వాచ్యవస్తువు. చావ దలచినచో గుణప్రాప్తికి యతింపు మను వస్తువు వ్యంగ్య మగును.

అలంకారమూల వస్తుధ్వని.

20. "దేవాః కే పూర్వదేవాః సమితి మమ నరః సంతి కే వా పురస్తా
దేవం జల్పంతి తావత్ప్రతిభట పృతనా వర్తినః క్షత్రవీరాః
యావన్నాయాతి రాజన్! నయన విషయతామంతక త్రాసి మూర్తే
ముగ్ధారి ప్రాణదుగ్ధాశన మసృణరుచి స్త్వత్కృపాణో భుజంగః"

శత్రు భీకర మూర్తి! రాజా! శత్రుప్రాణ దుగ్ధముల గ్రోలి నును పెక్కిన నీ కృపాణ మనెడు భుజంగము కన్నులకు కన్పడ నంత వరకే శత్రుసేనా సంచారు లయిన క్షత్రవీరులు "నాకు యుద్ధమున దేవత లెవరు? రాక్షసు లెవరు? నరు లెవరు? ఎదు రుండు వా రెవరు?" అని పలుకుదురు. ఇందు కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధమయిన రూపకాలంకారమున "నీవు ఖడ్గ మెత్తిగా పరులకు జీవనాశ మెక్కడిది?" అను వస్తువు గోచరించును.

అలంకారమూల వస్తుధ్వని.

21. "దయితే! రదనత్విషాం మిషాత్
అయి! తేఽమీ విలసంతి కేసరాః
అపి చాలక వేష ధారిణో
మకరంద స్పృహయాళవోఽలయః"

అయి! దయితా! నీ దంత కాంతుల మిష కేసరములు విలసించు చున్నవి. తుమ్మెద లలక వేషము ధరించి మకరంద మభిలషించు చున్నవి. ఇందు పూర్వార్ధమున నుత్తరార్థమున రెండపహ్నుత్యలంకారము లున్నవి. వీనిచే "నీవు నారివి కావు నలినివి" యని తృతీయాపహ్నుతి గోచరించును. వీనిలో కవి ప్రౌఢోక్తి సిద్ధము వ్యంజక మగుచున్నది.

ఉభయశక్తిమూలము.

శబ్దశక్తి మూలకత్వ మర్థశక్తి మూలకత్వ మను నీ రెండును వ్యంగ్యము లన్నిట నుండును. శబ్దార్థముల యనుసంధానము లేక వ్యంగ్యార్థ మొసముల్లసింపదు గదా! అయినను పరివృత్తి సహింపని శబ్దము అధిక మున్నచో నర్థశక్తి యున్న నప్రధాన మగుట శబ్దశక్తిమూల మనియే వ్యవహార ముండును. పరివృత్తి సహించు పదములు ప్రచురముగా నున్నచో నర్థశక్తిమూల మనియే వ్యపదేశము కల్గును. రెండు సమానముగ నున్నచో నుభయశక్తిమూల మగును.

౭౨. "రమ్యహాసా రసోల్లాసా రసికాళినిషేవితా
సర్వాంగశోభాసంభారా పద్మినీ కస్య న ప్రియా."

రమ్యహాస రసోల్లాస రసికాళి నిషేవిత సర్వాంగ శోభాతిశయ పద్మిని యెరికి ప్రియ కాదు. ఇందు హాసరసాలిపద్మినీ పదములు పరివృత్త్యసహిష్ణువులు. (హాసము-వికాసము, నవ్వు, రసము-మధువు-రాగము అలి - తుమ్మెద - సమూహము, పద్మిని - తామర - పద్మినీజాతి వనిత.) ఇతరములు పరివృత్త్యసహములు. ఇట్టి యుభయ శక్తిమూలము వాక్యముననే యుండును.

లక్షణామూలము.

ప్రయోజనవతి లక్షణ యారు విధములు. అందు నాలు గలంకారములుగా పరిణమించినవి. మిగులు రెండు ధ్వన్యాశ్రయము లైనవి. జహత్స్వార్థ, యజహత్స్వార్థ యని యా రెండిటి పేరులు. తన్మూలముగా ధ్వని ప్రభేదములు రెండు కలిగినవి.

జహత్స్వార్థామూలము

౭౩. "కృతం త్వయోన్నతం కృత్యం ఊర్జితం చామలం యశః
యావజ్జీవం సఖే! తుభ్యం దాస్యామో విపులాశిషః"

సఖుడా! నీ వున్నత కృత్య మాచరించితివి. విమలయశ మార్జించితివి. నీకు యావజ్జీవము మంచి యాశీస్సు లిత్తుము. ఇది యపకారి నుద్దేశించి యొకడు పల్కినది. నీవు పరమ ఖేద మిచ్చు నపకార మొనర్చినను నేను మధురమే భాషింతునె! పరుషము పలుకనె! అట్టి నా విషయమున పాప మాచరించిన నీ పాపిష్ఠత్వ మెట్లు చెప్ప శక్య మని వ్యంగ్యము.

అజహత్స్వార్థా మూలము.

౨౮. "బధాన ద్రాగేవ ద్రఢిమ రమణీయం పరికరం
కిరీటే బాలేందుం నియమయ పునః పన్నగ గణైః
న కుర్యాస్త్వం హేలామితరజన సాధారణ ధియా
జగన్నాథస్యాయం సురధుని! సముద్ధార సమయః"

సురధునీ! గంగా! వెంటనే గట్టిగా పరికరము బంధింపుము! కిరీటమున బాలచంద్రుని పాములతో చిక్కబట్టుము. ఎవడోలే! యను సాధారణ బుద్ధితో హేల యొనర్పకుము! సురధునీ! ఇది జగన్నాథుని సముద్ధార సమయము. ఇందు "జగన్నాథుని" యనుటచే వాచ్యార్థమె యనేక పాప విశిష్టమై లక్ష్యమాణమగును. పాపులు పదాంతరమున జెప్పదగరని వ్యంగ్యము. ఈ చెప్పిన ధ్వనులన్నియు నేకపదగతము లయినచో పదధ్వనులని నానా పదగతము లయినచో వాక్యధ్వనులని వ్యపదిష్టము లగును.

౧౮. అభిధా నిరూపణము.

అభిధామూల ధ్వని ప్రపంచము నిరూపిత మయినది కదా! అభిధ యన నేమి? ఈ విషయ మిక నిరూపింతుము.

* అర్థమునకు శబ్దగతము శబ్దమున కర్థగత మయిన సంబంధవిశేష
మభిధ ఇదియే శక్తి.

శబ్దముచే నర్థము నర్థముచే శబ్దమును సంబంధించి యుండు సంబంధ మభిధ యని భావము. ఈ యభిధ త్రివిధము. కేవలసముదాయశక్తి, కేవలావయవశక్తి, సముదాయావయవ శక్తి సంకరము నని. "డిత్థ" మొదలగు నవి యాద్యోదాహరణములు. అందవయవశక్తి లేదు. పాచక-పాఠకాదులు ద్వితీయోదాహరణములు. అందు ధాతు ప్రత్యయములచే గోచరించు నర్థముల యన్వయమున "పాకకర్తి-పాఠకర్తి" యను నర్థము లుల్లసించును. అంతకన్న నితర మవభాసింపదు. అందు సముదాయశక్తి లేదు. తృతీయమునకు పంకజాదు లుదాహరణము. పంకజ పదము నందు జన ధాతువు. పంకమను సుప పదము, డ ప్రత్యయ మవయవములు. వాని యర్థముల కన్వయము కలుగగా "పంకమున జనించిన" యను నర్థము ప్రకాశించును. దీని కతిరిక్తముగా 'పద్మ' మను నర్థము భాసించును. అందుకై సముదాయశక్తియు కల్ప

నీయము. కావున రెండిటి కిటు సాంకర్య మున్నది. ఈభేదములనే వరుసగా రూఢి-యోగ-యోగరూఢి శబ్దములచే వ్యపదేశింతురు.

ఈ యభిధచే నేశబ్దమే యర్థమును బోధించునో యా శబ్దమా యర్థమునకు వాచకము. ఈ శక్తి యే శబ్దమున కే యర్థమున నుండునో యా శబ్దమున కా యర్థ మభిధేయము. ఈ యభిధేయార్థము జాతిరూపము, గుణ రూపము, క్రియారూపము, యాదృచ్ఛికాత్మక మని నాల్గువిధములు. గోత్వాదిజాతి గవాదిశబ్దముల కభిధేయము. ఈ జాతిరూప శబ్దార్థము ప్రాణద మందురు. ప్రాణము వ్యవహారయోగ్యత. దాని సంపాదించునది. శుక్లాదిగుణము శుక్లాది పదముల కభిధేయము. చలనాదిక్రియ చలనాది శబ్దముల కభిధేయము. ఇట్లు శబ్దప్రవృత్తి నాల్గువిధము లని మహాభాష్యకారు డనెను.

౧౫. లక్షణా నిరూపణము.

చరమధ్వని లక్షణా మూలము కదా! లక్షణ యన నేమి? ఇక దాని నిరూపింతుము.

* శక్య సంబంధము లక్షణ.

శక్యార్థమునకు లక్ష్యార్థముతో సంబంధ ముండుట శక్యార్థసంబంధము కల యన్యార్థ మవభాసించుట లక్షణయని భావము. "గంగలో ఘోష" మన్నపుడు గంగా శబ్దమునకు ప్రవాహరూపార్థము శక్యము. ప్రవాహసంబంధము కల తటరూపార్థము లక్ష్యము. ఇట్టి యర్థావభాసము లక్షణ. ఈ లక్షణ నిరూఢ ప్రయోజనవతి యని ద్వివిధ యగును. రెండవ దియు గౌణి శుద్ధ యని రెండు విధములు. అందు మొదటి దయిన గౌణీ లక్షణ సారోప సాధ్యవసాన యని ద్వివిధ మగును. చివరి దగు శుద్ధాలక్షణ చతుర్విధ యగును. జహత్స్వార్థ, అజహత్స్వార్థ, సారోప, సాధ్యవసాన యని ఇట్లు ప్రయోజనవతి లక్షణ షడ్విధ యగు చున్నది.

నిరూఢ లక్షణ.

అనుకూల-ప్రతికూల, అనులోమ-ప్రతిలోమ-లావణ్యాదులును నీలాదులును నిరూఢలక్షణ కుదాహరణములు. "ధర్మమున కీత డనుకూలుడు" అనుచో నిట్లు గుర్తింపవలెను. అనుకూల పదమునకు కూలము ననుసరించి

యుండువాడని ముఖ్యార్థము. అది బాధితము. అయిన ననాదిగా ప్రయోగప్రవాహ మున్నది. తద్వశమున 'నొక్కే విషయమున కూడియుండుట' యను సాదృశ్యసంబంధముచే ననుగుణ మని లక్ష్యమాణ మగును. ఇట్లే ప్రతికూలాదులు. నీలాదిపదములకు నీలత్వాదిజాతియే శక్యార్థము. కాగా "నీలము ఘటము" అనుచోట్ల గుణద్రవ్యములకు సామానాధికరణ్యమున నన్వయము కుదురదు. కాన సమవాయ సంబంధమున నీలాదిశబ్దములచే నీలాది గుణములు కలవి లక్ష్యమాణము లగును. అనుకూల ప్రతికూలాదివర్గమున సాదృశ్యసంబంధము నీలాదివర్గమున తదితర (సాదృశ్యేతర) సంబంధము బట్టి లక్షణ ప్రవర్తించుటచే నిరూఢలక్షణలో గూడ గౌణీ శుద్ధా భేదము లంగీకరింతురు.

ప్రయోజనలక్షణ. సారోప.

వేరు వేరుగా నుపాత్తము లయిన విషయము విషయి యను రెండిటి కభేద మారోప మగును. పృథఙ్నిర్దిష్టము కాని విషయమున విషయ్యభేద మధ్యవసాన మగును. ఆరోపము కూడినది సారోప. అధ్యవసానము కలది సాధ్యవసాన. "ముఖము చంద్రుడు" అనునది గౌణి సారోప కుదాహరణము. "ఈ పుర సౌధ శిఖరమున చంద్రరాజి విరాజిల్లుచున్న" దనునది గౌణి సాధ్యవసాన కుదాహరణము. సారోపలో నిట్లు తెలియ దగును. చంద్రాదిశబ్దములు విషయిప్రతిపాదకములు. చంద్రాదులను జెప్పును. చంద్రాదిసదృశములు లక్షణచే నవభాసించును. ముఖపదముచే ముఖ మవభాసింపగా ముఖముతో చంద్రసదృశమున కభేద సంబంధమున నన్వయము కలుగును. కాగా "చంద్రసదృశాభిన్నము ముఖము" అని శాబ్దబోధ సారము. సాదృశ్యరూపధర్మమె చంద్రపదమున లక్ష్యమాణ మయినచో సాదృశ్యముతో ముఖాదుల కన్వయము కుదురదు. నామార్థముల కభేదముననె యన్వయ ముండుట సంప్రదాయము.

సాధ్యవసాన.

చంద్రరాజి విరాజిల్లుచున్న దను సాధ్యవసానలో నిట్లు తెలియవలెను. చంద్రశబ్దమున లక్షణచే ముఖ ముపస్థిత మగును. ముఖత్వ విశిష్టమయిన ముఖమె సముపస్థిత మయినను "చంద్రత్వ విశిష్టము ముఖము" అను రీతి శాబ్దబోధ కలుగును. ఇది యంతయు లక్షణా జ్ఞాన మాహాత్మ్యము. చంద్రత్వమును గోచరింప జేయు సామగ్రి ముఖమున స్వధర్మభానము

నివారింపదు. కాగా నొక్కే ధర్మియందు చంద్రత్వము ముఖత్వము సాక్షాత్తుగా నవభాసించును. ఇదియే సారోప కన్న భేదము. ఇందిదియు గుర్తింప నగును. విరుద్ధధర్మభానముచే స్వధర్మభానము నివారిత మగునని కొందర రందురు. కాని సాధ్యవసానలో ముఖత్వ రూప మయిన ధర్మభానము సహృదయ హృదయ ప్రమాణక మయినచో తన్నివారణమునకు కారణ కల్పన ముచితము కాదు. అట్టి ధర్మభానము ప్రామాణికమే యయినచో వారణ కారణ కల్పన ముచితమే యగును

౧౬. అర్థాలంకారములు.

౧. ఉపమ.

కావ్యాత్మ వ్యంగ్యము. అలంకారములు రమణీయతా ప్రయోజకములు. వాని నిరూపింతుము. అలంకారములందు ఉపమాలంకారము నానాలంకారాంతర్వర్తిని యగుట ముందుగా దాని విచారింతుము.

* వాక్యార్థోపస్కారము సుందరము నగు సాదృశ్య
ముపమాలంకారము.

సుందరము చమత్కారి. చమత్కారము సహృదయ హృదయ ప్రమాణక మగు నానంద విశేషము. అనన్వయ వ్యతిరేక రూపకాదులందు సాదృశ్యము చమత్కారి కాదు.

౨౫. గురుజన భయ మద్విలోకనాన్తః
సముదయ దాకులభావ మావహంత్యాః
దర దలదరవింద సుందరం హా!
హారిణదృశో నయనం న విస్మరామి.

పెద్దలవలని భయమున, నేను చూచుటను లోలోన వ్యాకులపాటు పొందిన యా మృగనయన యొక్క దరవికసితారవింద సుందర మగు నయనమును విస్మరింపను. ఇందు దర దలదరవింద సుందర పదమున గోచరించు ఉపమ సకల వాక్యార్థ మయిన విప్రలంభశృంగార మున కుపస్కారక మగుటచే నలంకార మయినది.

ప్రాచీనుల మతానుసారమున కొన్ని యుపమాభేదము లిట గుర్తింప నగును. పూర్ణోపమ, లుప్తోపమ యని యుపమ రెండు విధములు. పూర్ణ శ్రౌతి ఆర్థి యని ద్వివిధయగును. లుప్తలో బహుభేదము లున్నవి.

పూర్ణ శ్రౌతి.

౪౩. గ్రీష్మ చండకర మండల భీష్మ జ్వాలసంసరణ తాపిత మూర్తేః
ప్రావృషేణ్య ఇవ వారిధరో మే వేదనాం హరతు వృష్ణివరేణ్యః.

వేసవి లోని ప్రచండభానుని జ్వాలలు కల ప్రదేశమున సంసరించి తాపము పొందిన నా వేదనను వర్షామేఘము వలె కృష్ణుడు హరించు గావుత. ఇందు మేఘ ముపమానము. కృష్ణుడుపమేయము. వేదనాహరణము సమానధర్మము. "ఇవ" శబ్దము సాదృశ్య బోధకము. సాదృశ్యము శ్రుతి బోధిత మయినందున శ్రౌతి.

పూర్ణ ఆర్థి.

౪౪. ప్రాణాపహరణేనాసి తుల్యో హాలాహలేన మే
శశాంక! కేన ముగ్ధేన సుధాంశురితి భాషితః.

శశాంకుడా! నీవు ప్రాణాపహరణముచే హాలాహలముతో తుల్యుడవు. ముగ్ధు డెవడు నిన్ను సుధాంశు వనినాడోయి! ఇందు తుల్యపదము ధర్మిని చెప్పును. తద్ద్వారమున ధర్మము గోచరించును. హాలాహల ముపమానము, శశాంకు డుపమేయము. ప్రాణాపహరణము ధర్మము, తుల్యపదము వాచకము. ఇది యార్థి. సాదృశ్య మర్థబోధిత మయినది కదా!.

ఉపమానలుప్త.

౪౫. "యస్య తులామధిరోహసి లోకోత్తర వర్ణ పరిమళోద్గారైః
కుసుమ కుల తిలక! చంపక! న వయం తం తు జానీమః."

చంపకమా! నీవు కుసుమ కులమున శ్రేష్ఠమవు. నీవర్ణము పరిమళము లోకోత్తరము. నీవు దేని సామ్యము పొందుదువో దాని మేము గుర్తింప లేకున్నారము. ఇందు "మేము సర్వజ్ఞులము కాము. మాకు గోచరము కాని దేదేని యొకటి నీ కుపమాన ముండవచ్చును". అను విధమున సాదృశ్య పర్యవసానమున్నది. ఉపమానము నిరూపితము కానందున ఉపమాన లుప్త యయినది.

ధర్మలుప్త.

౪౬. కలాధరస్యేవ కలావశిష్టా విలూనమూలా లవలీలతేవ
అశోకమూలం పరిపూర్ణశోకా సా రామయోషా చిరమధ్యువాస.

కైలాధపుని మిగిలిన కళవలె, మూలము పోయిన లవలీ లత వలె, రామభార్య శోకపడి యశోకము దిగువ నున్నది. ఇందు సమానధర్మము లేదు.

ధర్మోపమానలుప్త.

౭౦. గాహితమఖిలం విపినం పరితో దృష్టాశ్చ విటపినః సర్వే
సహకార! న ప్రపేదే మధుపేన తథాపి తే సమం జగతి.

మామిడీ! మధుప మరణ్య మంతయు తిరిగినది. చెట్లన్నిటి చూచినది. అయినా నీ సమమును జగమున పొందనే లేదు. ఇందు సమానధర్మ ముప మానమును లేవు.

వ్యంగ్యవస్తూపస్కారకము.

౭౧. అవిరత పరోపకరణ వ్యగ్రీభవదమలచేతసాం మహతాం
ఆపాత కాటవాని స్ఫురంతి వచనాని భేషజానీవ.

నిత్యము పరుల కుపకరింప వలె నని విమలమనసు కల మహాభావుల మాటలు మందుల వలె మొదట కటువుగా నుండును. ఇందు – ఆ కటు వచనములు భావించి వ్యధపడక సేవించు వానికి పరిణామమున పరమ సుఖ ముండు నను వ్యంగ్యవస్తువును భేషజోపమ శోభింప చేయు చున్నది.

వ్యంగ్యాలంకారోపస్కారిక.

౭౨. "అంకాయమానమలికే మృగనాభిపంకం
పంకేరుహాక్షి! వదనం తవ వీక్ష్య బిభ్రత్
ఉల్లాస పల్లవిత కోమల పక్ష మూలాః
చంచూపుటం చపలయంతి చిరం చకోరాః.

పంకేరుహాక్షి! నొసట నంకముగా నయిన మృగనాభి పంకమును ధరించిన నీ వదనము చూచి యీ యువ చకోరములు కోమలము లయిన దవడ లప్పళించుచు చంచూపుటములను చపల చపలముల చేయు చున్నవి. ఇందు చకోరములకు చంద్రభ్రాంతి కలిగిన దని వ్యంగ్యము. చకోర పోత ములు భ్రాంతి వశమున ముఖమును చంద్రు డనుకొనినవి. లలాటమున నున్న కస్తూరి కలంక మని తలచుటలో సాదృశ్యభానము హేతువు. ఈ సాదృశ్య ముపమ. ఇట్టి యుపమ వ్యంగ్య మగు భ్రాంతిమదలంకారమున కుపస్కారక మయినది.

వస్తు ప్రతివస్తుభావ సహితము.

౭౩. "ఆలింగితో జలధి కన్యకయా సలీలం
లగ్నః ప్రియంగు లతయేవ తరు స్తమాలః
దేహావసాన సమయే హృదయే మదీయే
దేవశ్చకాస్తు భగవానరవిందనాభః".

లక్ష్మీ సమాలింగితుడై ప్రియంగు లతా లగనము కల తమాల తరువు వలె నున్న శ్రీమన్నారాయణ దేవుడు దేహావసాన సమయమున నాహృదయమున ప్రకాశించు గావుత. ఇం దాలింగితత్వ లగ్నత్వములకు వస్తు ప్రతి వస్తుభావ మున్నది. తద్విశేషణము లయిన జలధికన్యా ప్రియంగులతలకు బింబ ప్రతిబింబభావ మున్నది. ఇట్లుపమా విశేషము లనేకము లున్నవి. అనేకములు వ్యామిశ్రణము పొందుటయు నున్నది.

౭౪. "యథా లతాయా స్తబకానతాయాః
స్తనావనమ్రే! నితరాం సమాసి
తథా లతా పల్లవినీ సగర్వే!
శోణాధరాయాస్సదృశీ తవాపి".

స్తనావనమ్రా! నీవు స్తబకానత లతకు సదృశ వయినట్లు ఈ చిగురు కల లతయు శోణాధర వగు నీకు సదృశి కదే! సగర్వా! ఇందు "స్తనావనమ్ర నయిన నేను స్తబకానత లత కుపమాన మయితి నని గర్వపడకుము. శోణాధరవై యుపమేయ మయిన నీకును పల్లవిని లత యుపమాన మున్నది" అనునది వాక్యార్థము. దీని నొక యుపను యుపస్కరించు చున్నది. ఈ పద్యమునందు మూడుపమ లున్నవి. "నీవు లతాసదృశ వయినట్లు లత త్వత్సదృశి" యను నుపమ వాక్యార్థభూతము ప్రధానము. ప్రధాన మయిన యీ యుపమకు — "నీవు లతాసదృశి" లత త్వత్సదృశి" యను రెండుపమలు సాధారణ ధర్మముగా నున్నవి. అంగము లయిన యీ రెండుపమలు పరస్పరము బింబ ప్రతిబింబ భావము పొందినవి. వీనిలో "స్తనావనమ్ర వయిన నీవు స్తబకానత లతకు సదృశి" యను ప్రతిబింబరూప ప్రథమోపమకు వస్తు ప్రతివస్తుభావము పొందిన నమ్రీభవన — నమనములలో విశేషణములగు స్తన — స్తబకములు సాధారణధర్మము లయినవి. అవియే పరస్పరము బింబ ప్రతిబింబభావము పొంది యున్నవి. అట్లే "పల్లవిని లత

శోణాధర వగు నీవు సదృశి" యను బింబరూప ద్వితీయోపములో నధర పల్లవములు సాధారణ ధర్మములు. అవియే పరస్పరము బింబ ప్రతిబింబ భావము పొందినవి. పూర్వ ముదాహరించిన యుపమలలో నన్యాన్యములు నానావిధ సాధారణ ధర్మము లున్నవి. దీనిలో నుపమకు రెండుపమలె సాధారణధర్మములై సముపాత్తము లయిన వని విశేషము గుర్తింప వలెను. ఇట్లె యన్యప్రకారముల గ్రహింప వచ్చును.

ఉపమా దోషములు.

ఈ యుపమలో చమత్కారాపకర్షకము లన్నియు దోషములె. కవిసమయ ప్రసిద్ధి లేకుండుట, ఉపమానోపమేయములకు జాతి ప్రమాణ లింగ సంఖ్యల యానురూప్యము లేకుండుట, ఉపమానోపమేయ ధర్మముల న్యూనత్వాధికత్వము లుండుట మొదలగు నవి యుపమా దోషములు. "నీ ముఖము కహ్లారనిభము, నీ యధరము కుంకుమరమ్యము, నీ వాక్కు కర్పూర సదృశము" ఇట్టివి ప్రసిద్ధి హతములు. "ముని శునకము వలె నున్నాడు. శునకము ఋషి వలె నున్నది." "పండిన నేరేడు బ్రహ్మాండము వలె నున్నది." ఇత్యాదులందు జాత్యాద్యానురూప్యము లేమి దోష మూహింపు నది. జాత్యాద్యనానురూప్యము కవి సమయ ప్రసిద్ధ మయినచో చమత్కారాపకర్షకము కాజాల దంగున దోషము కాదు. ఎట్టి దోషము కాని చమత్కార భంజకము కాకున్నచో దోషము కాదు. ఇందు సహృదయ హృదయమె ప్రమాణము.

౨. ఉపమేయోపమ.

* ఉపమానోపమేయార్థములకు పరస్పరము సుందర సాదృశ్య ముపమేయోపమ.

తృతీయ సదృశ వస్తు నిరాస మిందు ఫలము. ఉపమేయోపమయు నుపమా భేదము. ఒక ధర్మమున దానితో దీనికి సాదృశ్యము నిరూపింపగా నా ధర్మమున దీనితో దానికి సాదృశ్య మర్థసిద్ధమె యగును, అయినను మరల చెప్పుట వ్యర్థము. కవ్యుక్తిలో వ్యర్థముండరాదు. తన్నైరర్థ్య పరి హారమునకై తృతీయ సదృశ వ్యవచ్ఛేదము ఫలము కావలయును,

౮౫. కౌముదీవ భవతీ విభాతి మే కాతరాక్షి! భవతీవ కౌముదీ
అంబుజేన తులితం విలోచనం లోచనేన చతవాంబుజం సమం"

కాతరాక్షి ! నీవు నాకు కౌముది వలె భాసింతువు. నీ వలె కౌముది భాసించును. నీ లోచన మంబుజ సమానము, అంబుజము నీ లోచన సమము. భానధర్మమున కాతరాక్షి కౌముదీ సమాన యని చెప్పగా భానధర్మమున కౌముది కాతరాక్షీ సదృశ మని యర్థసిద్ధ మగును. అయినను మఱల చెప్పుటచే కౌముదీ కాతరాక్షులు తప్ప మూడవ వ్యక్తి లేక పోవుట గోచరించును. ఇట్లే యంతట నూహింప వలెను.

౨౬. నిఖిలే నిగమ కదంబే లోకేష్వప్యేష నిర్వివాదోఽర్థః
శివ ఇవ గురుర్గరీయాన్ గురురివ సోయం సదాశివోఽపి తథా.

సర్వవేదము లందు లోకము లందు నిది నిర్వివాదార్థము. శివుని వలె గురువు గొప్ప గురువు వలె శివు డట్లే. ఇందు సమానధర్మ ముపమానోపమేయముల ననుగామి.

౨౭. రమణీయ స్తబక యుతా విలసిత వక్షోజ యుగల శాలిన్యః
లతికా ఇవ తా వనితా వనితా ఇవ రేజిరే లతికాః.

విలసిత వక్షోజములు కల వనితలు రమణీయ స్తబకములు కల లతికల వలె, లతికలు వనితల వలె రాజిల్లిరి. ఇందు విశేషణము లయిన రమణీయత్వ విలసితత్వములు విశేష్యము లయిన యుతత్వ శాలిత్వములు పరస్పరము వస్తు ప్రతివస్తు భావము పొంది యున్నవి. వానితో సంపుటిత మయిన స్తబక స్తన రూప ధర్మము పరస్పరము బింబప్రతిబింబ భావము పొందినది. ఉపమేయోపమ స్పష్టము.

3. అనన్వయము.

* ఉపమాన ముపమేయ మయిన యేకవస్తుక సాదృశ్యము
ద్వితీయ సదృశ వ్యవచ్ఛేద ఫలక మనన్వయము.

౨౮. కృత క్షుద్రాఘౌఘానథ సపది సంతప్త మనసః
సముద్ధర్తుం సంతి త్రిభువనతలే తీర్థ నివహాః
అపి ప్రాయశ్చిత్త ప్రసరణ పథాతీత చరితాన్
నరానూరీకర్తుం త్వామివ జనని ! త్వం విజయసే.

అమ్మా ! గంగే ! క్షుద్రపాపము లాచరించి సంతప్తమనస్కు-లయిన వారల నుద్ధరించుటకు లోకముల తీర్థము లెన్నియో కలవు. కాని ప్రాయశ్చిత్తపథము దాటిన పాపచరితుల నరుల నూరీకరించుటకు నీవు

నీవలె విజయశ్రీవి. ఇందు "విజయసే" యనుగామి ధర్మము. గంగ యొక్క కీర్తియె యుపమాన ముపమేయమును. ఇట్టి ధర్మము కలది రెండవది లేదని గోచరించును.

౪. అసమము.

* సర్వవిధముల నుపమానిషేధ మసమము.

అనన్వయమున నిది వ్యంగ్య మయినను వాచ్యముగా నున్నప్పుడు చమత్కారి యగుట వేరుగా పరిగణనార్హము.

౮౯. "భువన త్రితయేపి మానవైః పరిపూర్ణేవిబుధైశ్చ దానవైః
న భవిష్యతి నాస్తి నాభవత్ నృప! యస్తే భజతే తులా పదం."

మానవులు దేవులు దానవులు నిండి యున్న మూడు లోకములలో నీ సామ్యము పొందువాడు పుట్టడు: లేడు. ఉండ లేదు: రాజా!. ఉపమానలుప్తలో క్వాచిత్క మయిన యుపమాన నిషేధ ముండును. ఇం దాత్యంతిక మయిన యుపమాన నిషేధ ముండును. ఇందు సర్వదా ఉపమాన నిషేధ ముండుటచే సాదృశ్యము ప్రతిష్ఠితము కానందున నుపమా గంధ మేనియు నుండదు.

౫. ఉదాహరణము.

* సామాన్యముగా నిరూపిత మయిన యర్థమును స్పష్టము చేయుటకై దాని యేకదేశము నిరూపించి వాని కవయవావయవి భావము చెప్పుట యుదాహరణము.

౯౦. "అమితగుణోపి పదార్థో దోషేణైకేన నిందితో భవతి
నిఖిల రసాయనరాజో గంధేనోగ్రేణ లశున ఇవ."

గుణము లధిక మున్నను వస్తు వొక దోషమున ఉగ్రగంధమున రసాయనరాజము లశునము వలె నిందిత మగును. ఇందు మొదట నిరూపితము సామాన్యార్థము. ఉత్తరార్థ మందలి లశున విశేషము తదేకదేశము పదార్థలశునముల కుపమ చెప్ప శక్యము కాదు. పదార్థలశునములు సామాన్య విశేష రూపము లగుటచే సాదృశ్య ముల్లసింపదు. సామాన్యము కన్న విశేషమునకు భేదము లేదు. భేద మున్న గాని సాదృశ్యకథ రాదు.

౯౧. "ఉపకారమేవ కురుతే విపద్గతః సద్గుణో నితరాం
మూర్ఛాం గతో మృతో వా నిదర్శనం పారదోఽత్ర రసః."

సద్గుణు డాపద పొందిన నుపకారమే చేయును. మూర్ఖు పొంధనీ! మృతము కానీ! యిందు పారదరసమె నిదర్శనము. పూర్వోత్తరార్థము లందలి సామాన్య విశేషార్థములకు సంబంధము స్పష్టము.

౬. స్మ ర ణ ము.

* సాదృశ్య జ్ఞానమున నుద్బుద్ధ మయిన సంస్కారమున గలుగు స్మరణము స్మరణ మగును.

౯౨. "భుజభ్రమిత పట్టిశోద్గలిత దృప్త దంతావలం
భవంతమరి మండల క్రథన! పశ్యతః సంగరే
అమంద కులిశాహతి స్ఫుట విభిన్న వింధ్యాచలో
న కస్య హృదయం ఝగిత్యధిరురోహ దేవేశ్వరః."

శత్రునాశనా! పట్టిశమును భుజములచే త్రిప్పి దృప్తదంతిని దలితము చేసిన నిన్ను సంగరమున చూచు వాని హృదయమున, వజ్రపు దెబ్బచే వింధ్యమును భేదించిన దేవేంద్రుడు వెంటనే యవభాసింప కుండునా? ఇందు రాజవిషయకము కవినిష్ఠ మయిన రతిని స్మరణాలంకార ముపస్కరించినది.

౭. రూ ప క ము.

ఇక నభేదప్రధానాలంకారములలో రూపకము నిరూపింతుము.

* ఉపమేయము నందు శబ్దమున నిశ్చీయమాన మగు నుపమాన తాదాత్మ్యము రూపకము.

సాదృశ్య మూలక మగు తాదాత్మ్యమును రూపక మని యందురు. ఈ రూపకము సావయవము నిరవయవము పరంపరిత మని మూడు విధములు. అందు సావయవము సమస్తవస్తు విషయ మని యేకదేశవివర్తి యని ద్వివిధము. రెండవది యయిన నిరవయవమును కేవలము మాలారూప మని రెండు విధములు. తృతీయము శ్లిష్టపరంపరితము శుద్ధపరంపరిత మని ద్వివిధమై ప్రత్యేకము కేవలము మాలారూప మన్న భేదమున చతుర్విధ మగును. ఇట్లు రూపక మష్టవిధ మని యనిరి.

సా వ య వ ము.

* పరస్పర సాపేక్షము లయిన రూపకముల సమూహము సావయవము. ఆరోప్యమాణము లన్నియు శబ్దోపాత్తము లగుచో

సమస్త వస్తువిషయము. ఏకదేశమున విశేషించి యుండునది యేకదేశవివర్తి.

అవయవ రూపకముల సిద్ధి లేకున్న ప్రధాన రూపకసిద్ధి యుండదు. కావున సావయవ రూపకము నందు రూపకముల నిష్పత్తి పరస్పర సాపేక్షమై యుండును.

సమస్తవస్తువిషయము.

౯౩. "సువిమల మౌక్తిక తారే ధవలాంశుక చంద్రికా చమత్కారే
వదన పరిపూర్ణ చంద్రే సుందరి! రాకాసి నాత్ర సందేహః.

విమల ముక్తాతారా! ధవలాంశుక చంద్రికా! వదన పూర్ణచంద్రా! సుందరీ! నీవు పూర్ణిమవు. ఇందు సందేహము లేదు. ఇందు రూపక సముదాయాత్మక మయిన సావయవ రూపక మున్నది. అవయవ రూపకముల కన్నిటికి సమర్థ్య సమర్థకభావము పరస్పరము సమానమె యయినను రాకారూపకమె సమర్థ్యమని కవిసంకల్పము. ఇతరరూపకనులు సమర్థకములు ముక్తానక్షత్రములు, వస్త్రజ్యోత్స్నలు, ముఖచంద్రులు, నాయికా పూర్ణిమ లిందు రూపకస్థానములు. నాయికా పూర్ణిమా రూపకము ముఖ్యము.

ఏకదేశవివర్తి.

౯౪, "రూపజలా చలనయనా నాభ్యావర్తా కచావలీ భుజగా
మజ్జంతి యత్ర సంతః సేయం తరుణీతరంగిణీ విషమా,"

ఈ తరుణి యొక విషమ తరంగిణి. ఇందు సజ్జనులు మజ్జనము పొందుదురు. ఇందు రూపము జలము చంచలము నేత్రము. నాభి సుడి. కేశాలి సర్పము. ఈ పద్యమున రూపకము నయనము లందు లేదు. ఇతరము లందే యున్నది. సమర్థకముగా నభిమత మయిన నయనము లందు మీన రూపకము నాక్షిప్తము చేసికొన వలెను.

కేవలనిరవయవము.

౯౫, బుద్ధిర్దీపకలా లోకే యయా సర్వం ప్రకాశతే
అబుద్ధిస్తామసీ రాత్రిః యయా కించిన్న భాసతే.

లోకమున బుద్ధి దీపకల. దానిచే సర్వము ప్రకాశించును. అబుద్ధి తామసీ రాత్రి. దానిచే నేమియు భాసింపదు. ఇందు రెండు రూపకము

లున్నవి. వేని కవి వేరు. సాపేక్షములు కావు. కాన నిది నిరవయవ రూపకము. మాలాత్మకత లేనందున కేవలము,

మాలా నిరవయవము.

౯౭. ధర్మస్యాత్మా భాగధేయం క్షమాయాః
సారః సృష్టేః జీవితం శారదాయాః
ఆజ్ఞా సాక్షాద్బ్రహ్మణో వేదమూర్తేః
ఆకల్పాంతం రాజతామేష రాజా.

ఈ రాజు ధర్మమున కాత్మ. భూమి భాగధేయము, సృష్టి సారము. శారద జీవితము. వేదమూర్తి బ్రహ్మదేవు నాజ్ఞ. ఈతఁ డాకల్పాంతము రాజిల్లుఁ గావుత. ఇం దయిదు రూపకము లున్నవి. అన్నియు నేకవిషయములు. కావున మాల. పరస్పర సాపేక్షములు కానందున నిరవయవము.

పరంపరితము – శ్లిష్టము.

ఒక యారోప మారోపాంతరమున నిమిత్త మయినచో పరంపరితము. అందును సమర్థకారోపము శ్లేషమూలక మయినచో శ్లిష్టపరంపరితము.

౯౮. అహితాపకరణ భేషజ! నరనాథ! భవాన్ కరస్థితో యస్య
తస్య కుతో హి భయం స్యా దఖిలామపి మేదినీం చరతః.

నరనాథ! నీ వహితాపకరణ భేషజుడవు. (అహితుల కపకార మొనరించు, అహులకు, సర్పములకు తాప మొనరించు) నీ వెవని కరస్థితుడ వగుదువో (పక్షముండుట) వా డఖిలవిశ్వము సంచరించినను "కుతో హి భయం" భయ మెట్లుండును? (అహిభయము) ఇందు రెండారోపములు కలవు, అహితాపకరణమున అహి–తాపకరణము, నరనాథు నందు భేషజత్వము" నను రెండారోపములలో సమర్థ్య సమర్థక భావము సమానమె యయినను – అహితుల యపకరణమె యహుల తాపకరణ మను శ్లేషమూలకారోపమున రాజునందు భేషజ తాదాత్మ్యారోపము సమర్థనీయ మని కవి యభిప్రాయము.

శ్లిష్టమాలా పరంపరితము.

౯౯. కమలావాస కాసారః క్ష్మాధృతి ఫణీశ్వరః
అయం కువలయస్యేందు రానందయతి మానవాన్.

కమలముల కావాసము, కమలకు వాసము – పృధ్వీ ధృతి, క్ష్మా ధృతి – పృధ్వీ మండలము, కుముదము. ఈ రాజు కమలావాస కాసారుడు క్ష్మాధృతిఫణీశ్వరుడు కువలయచంద్రుడు మానవుల నానంద పెట్టు చున్నాడు. ఇందు రాజొక్కడే విషయము, కాసార ఫణీశ్వర చంద్రు లారోప్యమాణము లనేకము లగుట మాలాపరంపరితము.

కేవలశుద్ధపరంపరితము.

౧౦౦. దేవాః కే పూర్వదేవాః.........కృపాణో భుజంగః

(పుట–౩౧)

ఇందు కృపాణమునందు భుజంగారోపము ప్రాణములందు దుగ్ధారోపము చే సమర్థింపదగినదని కవిభావము.

మాలారూపశుద్ధపరంపరితము.

౧౦౧. ప్రాచీ సంధ్యా సముద్యన్మహిమ దినమణేర్మాన మాణిక్యకాంతి
ర్జ్వాలా మాలా కరాలా కవలిత జగతః క్రోధకాలానలస్య
ఆజ్ఞా కాంతా పదాంభోరుహతల విగలన్మంజు లాక్షా రసానాం
శ్రోణీందో సంగరే తే లసతి నయనయోరుద్భటా శోణిమశ్రీః.

భూమీంద్రా! యుద్ధమున నీ నయనము లందలి యుద్భట మయిన శోణ శోభ, ఉద్యన్మహిమ కల దినమణికి ప్రాచీసంధ్య. జగములు కవలించిన క్రోధకాలానలమునకు మాణిక్యకాంతి కల కరాల జ్వాలామాల. కాంతల పాదతలముల నుండి జారెడి లాక్షారసముల కాజ్ఞ. ఇందీ విశేషమును గుర్తింపవలెను. సావయవ రూపకము నందును ఆరోపాంతర ముపాయము గనె యుండును. అయిన నచట తదారోపాతిరిక్త మగు కవిసమయసిద్ధ సాదృశ్యమున గూడ ఆరోపాంతరము సిద్ధింప వచ్చును. ఇచట నయన శోణిమ యందు జ్వాలాద్యారోపము నియమమున ననలాద్యారోప మపేక్షించును. కావున నిది పరంపరితము. శ్లేష లేనందున మాలారూపముగా నున్నందున మాలాశుద్ధ పరంపరిత మయినది.

౮. పరిణామము.

విషయి విషయరూపముననే ప్రకృతోపయోగి యగుచో పరిణామ మగును.

౧౦౨. అపారే సంసారే విషమ విషయారణ్య సరణౌ
మమ భ్రామం భ్రామం విగలిత విరామం జడమతేః
పరిశ్రాంతస్యాయం తరణితనయా తీర నిలయః
సమంతాత్సంతాపం హరి నవతమాల స్తిరయతు.

విషమ విషయములచే నరణ్యమార్గ మయిన యపారసంసారమున జడమతినై విరామములేక తిరిగి పరిశ్రాంతుడ నయిన నాదు సంతాపమును యమునా తీరనిలయ మగు హరి నవతమాలము పోగొట్టు గావుత. ఇందు నవతమాలము విషయి. తమాలము భగవద్రూపమునసె సంసారతాప నివర్తన సమర్థ మగును. ఇది సమానాధికరణ పరిణామము.

వ్య ధి క ర ణ ప రి ణా మ ము.

౧౦౩, అహీనచంద్రా లసతాననేన జ్యోత్స్నావతీ చాపి శుచిస్మితేన
ఏషా హి యోషా సితపక్షదోషా తోషాయ కేషాం న మహీతలే స్యాత్.

ఈ వనిత లసదాననమున నహీనచంద్ర శుచిస్మితమున జ్యోత్స్నావతి శుక్లరజని భూతలమున నేరికి తోష మీయదు? ఇం దందరకు సంతోష మిచ్చు ననుట విరహిజనుల తోషపెట్టుటయు లభించును. శుక్లపక్ష రజనికి స్వస్వరూపమున గుదురదు. యోషారూపమునసె సంగతమగును గాన పరిణామ ముపపన్నము. పూర్వార్థమున నంశద్వయము విభిన్నవిభక్తికముగా నుండుట వ్యధికరణ పరిణామము. "ఆననేన అహీనచంద్రా, స్మితేన జ్యోత్స్నావతీ" అను తృతీయా ప్రథమా విభక్తుల గుర్తింప వచ్చును.

౯. స సం దే హ ము.

* సాదృశ్యమూలక మయిన నానావగాహిని రమణీయబుద్ధి ససందేహము.

ఇది శుద్ధ మని నిశ్చయ గర్భ మని నిశ్చయాంత మని త్రివిధము.

౧౦౪. మరకతమణి మేదినీధరో వా తరుణతర తరురేష వా తమాలః
రఘుపతిమవలోక్య తత్ర దూరాత్ ఋషినికరైరితి సంశయః ప్రపేదే.

ఋషు లచట దూరమున రాముని జూచి మరకత మాణిక్య పర్వతమా? తరుణతర మయిన తమాల తరువా? యని సంశయము పొందిరి, ఇందు శుద్ధసందేహమె యున్నది.

౧౦౫. తరణితనయా కిం స్యాదేషా న తోయమయీ హి సా
మరకతమణిజ్యోత్స్నా వా స్యాన్న సా మధురా కుతః?
ఇతి రఘుపతేః కాయచ్ఛాయా విలోకన కౌతుకైః
వనవసతిభిః కైః కైరాదౌ న సందిదిహే జనైః.

ఇది యమున యగునా? అది జలమయి కదా? మరకతమణి కాంతి యగునా? అది మధురము కాదు కదా! యని రాముని శరీరకాంతి విలోకనకుతుకము కల వనవాసిజనులు మొగట ఎవరెవరు సందేహ పడ లేదు? ఇందు సంశయము విడదీయు నిశ్చయ మున్నది.

౧౦౬. చపలా జలదాచ్చ్యుతా లతా వా తరుముఖ్యాదితి సంశయే నిమగ్నః
గురునిశ్వసితైః కపిర్మనీషీ నిరణైషీదథ తాం వియోగినీతి.

మేఘమునుండి జారిన మెఱుపగునా? తరువు నుండి విడిపడిన లత యగునా? యని సంశయపడి పెద్దనిట్టూర్పు బుద్ధిమంతుడయిన యాంజనేయుడామె వియోగిని యని నిర్ణయించు కొనెను. ఇది నిశ్చయాంత సంశయము. ఇది యితర మలంకరించిన యలంకార మగును. ఈ సందేహ మొకచో ననాహార్యము. ఒకచో నాహార్యము. కవి పరునిసంశయము నిబంధించినచో నది యనాహార్యము, స్వగతసంశయమె నిబద్ధ మయినచో నాహార్యము.

ఆహార్యసందేహము.

౧౦౭. అలిర్మృగో వా నేత్రం వా యత్ర కించిద్విభాసతే
అరవిందం మృగాంకో వా ముఖం వేదం మృగీదృశః.

అందేదో భాసించునది భ్రమరమా? లేడియా? నేత్రమా? మరి యిది యరవిందమా? చంద్రుడా? మృగీదృశముఖమా? నేత్రమును భ్రమరమని లేడి యని సంశయించుట, ముఖము నరవిందమని చంద్రుడని సంశయించుట యభ్యూహ్యము. ఇందు వక్త కవి తత్వజ్ఞుడు. అతని సంశయము లాహార్యములు.

౧౦. భ్రాంతిమంతము.

* సదృశధర్మియందు తాదాత్మ్యమున, అనాహార్యము సాదృశ్య ప్రయోజ్యము చమత్కారి యగు ధర్మ్యంతరనిశ్చయము భ్రాంతి. అది పశుపక్ష్యాదిగతమై నిరూపిత మగుచో భ్రాంతిమంతము.

౧౦౮. కనకద్రవ కాంతి కాంతయా మిలితం రామముదీక్ష్య కాంతయా
చపలాయుత వారిద భ్రమాత్ ననృతే చాతక పోతకైర్వనే.

స్వర్ణకాంతి కాంత కాంత సీతతో గూడిన రాముని జూచి విద్యు ద్వలిత వారిద మను భ్రమచే వనమున చాతకములు నర్తనము చేసినవి. ఇందు భ్రాంతి చాతకహర్ష ముపస్కరించినది.

౧౧. ఉల్లేఖము.

* ఒకవస్తువు ననేకు లనేక విధముల గ్రహించుట యుల్లేఖము.

౧౦౯. నరైర్వరగతి ప్రదేత్యథ సురైః స్వకీయాపగే
త్యుదారతర సిద్ధిదేత్యఖిల సిద్ధ సంఘైరపి
హరేస్తనురితి శ్రితా మునిభిరస్తసంగైరియం
తనోతు మమ శం, తనోః సపది శంతనోఽంగనా.

నరులు వరగతి ప్రద యని, సురులు తమనది యని సిద్ధు లంద రుదార సిద్ధిప్రద యని, వీతరాగులు మునులు హరితను వని యాశ్రయించిన గంగ నా తనువున కిప్పుడు సుఖ మిచ్చుగావుత. ఇం దనేకు లనేక విధముల గ్రహించు టలో లిప్స రుచి నిమిత్తములు. ఈ యుల్లేఖము గంగా భక్తిభావము నుపస్కరించు చున్నది. రూపకాది విమిశ్రితము కానందున నిది శుద్ధోల్లేఖము. సంకీర్ణముగ గూడ నుల్లేఖ ముండును.

౧౧౦. ఆలోక్య సుందరి ముఖం తవ మందహాసం
నందంత్యమంద మరవిందధియా మిళిందాః
కించాలి! పూర్ణ మృగలాంఛన సంభ్రమేణ
చంచూపుటం చటులయంతి చిరం చకోరాః.

సుందరి! మందహాసము కల నీ ముఖము చూచి మిళిందము లరవింద మని యమంద మానందించు చున్నవి. సఖి! ఇంక పూర్ణచంద్రు డను సంభ్రమ మున చకోరములు చంచూపుటములను చటుల మొనర్చుచున్నవి. ఇం దేకైక గ్రహణ రూప మగు భ్రాంతి యున్నది. దానిచే నుల్లేఖము సంకీర్ణము.

వేరువిధమున గూడ నుల్లేఖ మున్నది. గ్రహీత లనేకులు లేకున్నను ఒక వస్తువు ననేక విధముల గ్రహించుటయు నుల్లేఖము. ఇదియు శుద్ధ మని సంకీర్ణ మని ద్వివిధము.

౧౧౧. దీనత్రాణే దయార్ద్రా నిఖిలరిపుజనే నిగ్రహే కఠినా మృద్వీ
కావ్యాలాపేషు తర్కప్రతివచనవిధౌ కర్కశత్వం దధానా
లుబ్ధా ధర్మేష్వలుబ్ధా ధనమపి పరాపత్ప్రసంగే కాందిశీకా
రాజన్నాజన్మరమ్యా స్ఫురతి బహువిధా తావకీ చిత్తవృత్తిః.

రాజా! ఆజన్మరమ్య మయిన నీ చిత్తవృత్తి బహువిధముగా స్ఫురించు చున్నది. దీనులందు దయార్ద్రము. శత్రువు లందు నిర్దయము. కావ్యాలాపము లందు మృదువు. తర్క ప్రతివచన విధానమున కర్కశము. ధర్మములందు లుబ్ధము. ద్రవ్యమునం దలుబ్ధము. పరుల యాపత్ప్రసంగమున కాందిశీకము. ఇట్టిది బహువిధము. ఇందు దీనత్రాణాది విషయము లనేకము లగుట చిత్త వృత్తి యనేక విధము. అది రాజవిషయ రతిభావమున కంగముగా నున్నది. చిత్తవృత్తి స్వరూపము లనేకము లయినను తదేకము చిత్తవృత్తిత్వ సామాన్య మున వివక్షితైకత్వము గుర్తింప వచ్చును.

౧౧౨. కాతరాః పరదుఃఖేషు నిజదుఃఖేష్వ కాతరాః
అర్థేష్వలోభా యశసి సలోభాః సంతి సాధవః.

పరదుఃఖము లందు కాతరులు స్వదుఃఖము లందు కాతరులు అర్థములం దలోభులు యశము నందు సలోభులై సాధువు లున్నారు. ఇందు సాధువు లున్నా రనుట "వారు మృతు లయినను మృతు లయినట్లు కాదు. ఇతరు లమృతు లయినను మృతులె" అను నర్థ మభివ్యక్త మగును. తద్ద్వారమున సాధువుల యుత్కర్ష వ్యంగ్య మగును. ఆ వ్యంగ్యము నీ యుక్తి ముపస్కరించును.

సంకీర్ణము.

౧౧౩. యమః ప్రతిమహీభృతాం హుతవహోఽసి తత్సైన్యవృతాం
సతాం ఖలు యుధిష్ఠిరో ధనపతిర్ధనాకాంక్షిణాం
గృహం శరణమిచ్ఛతాం కులిశకోటిభిర్నిర్మితం
త్వమేక ఇహ భూతలే బహువిధో విధాత్రా కృతః.

నీవు శత్రువులకు యముడవు. వారి సైన్యముల కగ్నివి. సజ్జనులకు యుధిష్ఠిరుడవు. ధనార్థులకు ధనపతివి. భవనము కావలయు వారలకు కులిశ కోటి నిర్మిత మయిన భవనమవు. భూతలమున నిన్నొక్కనినే విధాత బహువిధముగ నిర్మించినాడు. ఇందు కవి రాజునకు యమత్వాది రూపమున

రోప మాపాదించుటచే రూపక మున్నది. ప్రతిభూపాలాదులకు యము డన్న భ్రాంతి కలుగుట భ్రాంతిమత్తున్నది. విపక్ష భూపాలాద్యనేకులు యమత్వాద్యనేక ప్రకారముల నుల్లేఖించుటచే సిద్ధమయిన యుల్లేఖము పై వానిచే సంకీర్ణము.

౧౭. అపహ్నుతి.

* ఉపమేయ ధర్మ నిషేధముతో నుపమాన తాదాత్మ్య మారోపించుట యపహ్నుతి.

౧౧౮. స్మితం నైతత్ కింతు ప్రకృతిరమణీయం వికసితం
ముఖం బ్రూతే మూఢః కుముదమిదముద్యత్పరిమళం
స్తనద్వంద్వం మిథ్యా కనకనిభమేతత్ఫలయుగం
లతా రమ్యా సేయం భ్రమరకులరమ్యా న రమణీ.

ఇది స్మితము కాదు. ప్రకృతిరమణీయ మగు వికాసము. మూఢు డిది ముఖ మనును. ఇది పరిమళ మతిశయించు కుముదము, స్తనద్వంద్వ మనుట మిథ్య. ఇది కనకనిభ మయిన ఫలయుగము. ఇది తుమ్మెదలు వంచ దగిన రమ్యలత కాని రమణి కాదు. ఇందు స్మితాదులు నిషిద్ధము లగుట వికాసాదు లారోపితము లగుట విశదము. అనుగ్రాహ్యానుగ్రాహక భావము పొందిన యవయవము లిందు కూడి యుండుటచే నిది సావయవ.

నిరవయవాపహ్నుతి.

౧౧౯. శ్యామం సితం చ సుదృశో న దృశోః స్వరూపం
కింతు స్ఫుటం గరళమేతదథామృతం చ
నో చేత్కథం నిపతనాదనయోస్తదైవ
మోహం ముదం చ నితరాం దధతే యువానః.

ఈ సుదృశ దృక్స్వరూపము శ్యామము సిత మనుటయే కాదు. గరల మని యమృత మని స్ఫుటము కదా! కానున్న వీని ప్రసారము కలుగగనే యువకులు మోహము ముదము పొందు టెట్లు? ఇందు గరలామృత సాధనమునకై మోహ మోద హేతువు లుపన్యసించి నందున హేత్వపహ్నుతి యున్నది.

ఆరోప మాత్రమున నుపాయ మగుటచే నిది పరంపరితముగా గూడ నుండును.

౧౧౬. మనుష్య ఇతి మూఢేన ఖలః కేన నిగద్యతే
అయం తు సజ్జనాంభోజవన మత్తమతంగజః.

ఖలుఁడు మానవుఁ డని యే మూఢుఁ డనినాఁడు. ఈతఁడు సజ్జనాంభోజ వనమునకు మత్త మతంగజము. ఇందు సజ్జనులం దంభోజ వనారోపము ఖలునందు మతంగజారోపము పరస్పరాపేక్షములు.

౧౩. ఉత్ప్రేక్ష

* తద్భిన్నమును తద్ధర్మసంబంధమున తదభిన్నముగ సంభావనము
చేయుట ధర్మ్యుత్ప్రేక్ష. తద్రహితమును తత్సంబంధమున
తత్సహితముగ సంభావనము చేయుట ధర్మోత్ప్రేక్ష.

సంభావనము తద్యోగ్యతానుసంధానము. ముఖమునందు చంద్రత్వ యోగ్యత యున్నదను ననుసంధానమును సంభావన మందురు. చంద్ర భిన్నమని పరిజ్ఞాత మయిన ముఖమును రమణీయమగు చంద్రుని నందుం డాహ్లాదాది ధర్మము ముఖము నందుండుటచే చంద్రాభిన్నముగ సంభావనము చేయుట ధర్మ్యుత్ప్రేక్ష. ఇందలి సంభావనము తాదాత్మ్య సంబంధమున నుండును. బ్రహ్మ మోహ రహితము. అయినను మోహసహితముగ సంభావించుట ధర్మోత్ప్రేక్ష. ఇందలి సంభావనము సమవాయాది సంబంధమున నుండును.

వాచ్య ప్రతీయమాన యని యుత్ప్రేక్ష రెండువిధములు. ఉత్ప్రేక్షా సామగ్రి ప్రతిపాదక శబ్దములతో నున్నచో వాచ్యోత్ప్రేక్ష యగును. ప్రతిపాదక శబ్దరహితముగ సామగ్రిమాత్రమే యున్నచో ప్రతీయమానోత్ప్రేక్ష యగును. ఇదియు స్వరూపోత్ప్రేక్ష హేతూత్ప్రేక్ష ఫలోత్ప్రేక్ష యని త్రివిధము. జాతి గుణ ద్రవ్య క్రియాభేదమున మరల చతుర్విధము. ఇట్లుత్ప్రేక్షలో ననేక భేదములు కలవు. కొన్నిటిని దిఙ్మాత్ర ముదాహరింతుము.

గుణ స్వరూపోత్ప్రేక్ష.

౧౧౭. అంభోజినీ బాంధవ నందనాయాం
కూజన్నకానాం సమజో విరేజే
రూపాంతరాక్రాంతగృహః సమంతాత్
పుంజీభవన్ శుక్ల ఇవాశ్రయార్థీ.

ఇతర రూపముచే తన గృహ మాక్రాంతము కాగా నంతట పుంజీభవించి యాశ్రయ మగ్రిం మి శుక్లమో యనునట్లు యమునానదిలో బకముల కులము కూజించు చుండెను. ఇందు కూజనము కల బకసమూహము పుంజీభవనము పొందిన శుక్లగుణము తాదాత్మ్యమున నుత్ప్రేక్షిత మయినది.

క్రి యా స్వ రూ పో త్ప్రే క్ష.

౧౧౭. కలిందజా నీరభరేఽర్ధ మగ్నాః
బకాః ప్రకామం కృత భూరి శబ్దాః
ధ్వాంతేన వైరాద్వినిగీర్యమాణాః
క్రోశంతి మన్యే శశినః కిశోరాః.

యమునా నీరమున సగము మునిగి శబ్దము చేయు కొంగలు చూచి వైరమున చీకటి ముంచెత్తు శశికిశోరములు క్రోశించు చున్నవని తలంతును. ఇందు శబ్ద మొనరించు బకములందు క్రోశనక్రియ యుత్ప్రేక్షితము. కాన క్రియోత్ప్రేక్ష.

ద్ర వ్య స్వ రూ పో త్ప్రే క్ష.

౧౧౮. కలింద శైలాదియమాప్రయాగం కేనాపి దీర్ఘా పరిఖా నిఖాతా
మన్యే తలస్పర్శ విహీనమస్యా మాకాశ మానీల మిదం విభాతి.

కలింద శైలము నుండి ప్రయాగవరకు నెవరో యొక దీర్ఘపరిఖ త్రవ్వినారు. ఇందు తల స్పర్శ లేని వినీలాకాశము భాసించుచున్నదని భావింతును. ఈ పద్యమున యమున నీలత్వ దీర్ఘత్వములో నిమిత్తముగా నాకాశ తాదాత్మ్య ముత్ప్రేక్షిత మయినది. ఆకాశము ద్రవ్య మగుట ద్రవ్యోత్ప్రేక్ష. ద్రవ్యస్వరూపోత్ప్రేక్ష మాలారూపముగా గూడ నుండును.

౧౨౦. ద్వినేత్ర ఇవ వాసవః కరయుగో వివస్వానివ
ద్వితీయ ఇవ చంద్రమాః శ్రితవపుర్మనోభూరివ
నరాకృతి రివాంబుధి ర్గురురివ క్షమామాగతో
నుతో నిఖిల భూసురై ర్జయతి కోపి భూమీపతిః.

ద్వినేత్రు డయిన వాసవుడో, కరయుగమున్న సూర్యుడో రెండవ చంద్రుడో, రూపము కల మన్మధుడో, మానవాకృతి కల సముద్రుడో, భూమి దిగిన బృహస్పతియో యని సంభావించుచు నిఖిల భూసురులు నుతించిన యీ భూమీపతి 'జయతి.' ఇందు భూమీపతి యొక్కడే విష

యము. వాసవాదులు విషయి పదార్థము లనేకములు, వాని సంభావనము "ఇవ" పదమున స్పష్టము. వాసవాదుల కిందు నిరూపితము లయిన విశేషణములు సంభావనార్థము నందే సప్రయోజనము లగును. ఇట్టి స్థలములందుపమ యనుట యసుందరము. కవి కనభిప్రేతమును. ద్విసేత్రత్వాది ధర్మములతో వాసవాది సాదృశ్యమును రాజునకు నిరూపించుట కవి భావము కానే కాదు.

హేతూత్ప్రేక్ష.

౧౨౧. త్వత్ప్రతాప మహాదీప శిఖా విపుల కజ్జలైః
నూనం నభస్తలే నిత్యం నీలిమా నూతనాయతే.

నీ ప్రతాపదీపశిఖా కజ్జలములచే నాకసమున నిత్యము నీలిమ నూతన మగుచున్నదే "నూనం" నభో నీలిమలో కజ్జలము కారణము కాదు. హేతువు కాని దాని హేతు వని నిరూపించుట హేతూత్ప్రేక్ష. ఇందే "దీపశిఖా కజ్జల లేపనైః" అను పాఠ మాశ్రయించిన లేపనము క్రియ యగుట అదియే నీలిమ నూతనీభవన హేతు వగును కాన క్రియా హేతూత్ప్రేక్షయు భావ్యము.

గుణ హేతూత్ప్రేక్ష.

౧౨౨. పరస్పరాసంగ సుఖాన్నతి ప్రభువః
పయోధరౌ పీనతరౌ బభూవతుః
తయోరమృష్యన్నయమున్నతిం పరా
మహైమి మధ్యస్తనిమాన మంచతి.

ఆ వనిత పయోధరములు పరస్పర సంబంధ సుఖమున పీనము లయినవి. వాని మంచి యున్నతి సహింపక నడుము చిక్కి పోవుచున్నదని నే తలంతును. ఇందు పూర్వార్థమున సుఖగుణము హేతువు. అపరార్థమున "అమృష్యన్" సహింపక యను గుణాభావ మర్థవశమున హేతువుగ గోచరించును.

ద్రవ్య హేతూత్ప్రేక్ష.

౧౨౩. వరాకా యం రాకారమణ ఇతి వల్గంతి సహసా
సరః స్వచ్ఛం మన్యే మిలదమృత మేతన్మఖభుజాం
అముష్మిన్నాకాపి వ్యతిరతిఘనా భాతి మిషతా
మియం నీలచ్ఛాయా దుపరి నిరపాయా గ్గగనతః.

వరాకులు త్వరపడి రేకారములు పేయుచున్నారు. “ఇది దేవతల లసదమృతము స్వచ్ఛసరము.” అని నే భావింతును. ఇందు చూచు వారలకు చిక్కని యొక కాంతి కన్పడు చున్నదే! యది పై నున్న నల్లని యాకసము నుండి ప్రతిబింబముగ సంక్రమించినదే యగును. ఇందు చంద్రు డమృత సరసుగా నుత్ప్రేక్షితుడు. అందలి నీల కలంకమున పైనందు గగనము హేతువుగా నుత్ప్రేక్షితము. గగనము ద్రవ్యము హేతూత్ప్రేక్షిత మయినది.

ఫలోత్ప్రేక్ష.

౧_౨౪. “దివానిశం వారిణి కంఠదఘ్నే దివాకరారాధన మాచరంతీ
వక్షోజతాయై కిము? పక్ష్మలాక్ష్యాః తపశ్చరత్యంబుజపంక్తి రేషా”

గొంతుబంటి నీటిలో దివానిశము దివాకరు నారాధించు నీ పద్మపంక్తి పక్ష్మలాక్షి వక్షోజత్వ మునకై తప మొనరించు చున్నదేమొ? ఇందంబుజమునకు జలావస్థానము ప్రకృతిసిద్ధమె. అది తపశ్చరణక్రియ. వక్షోజత్వ సిద్ధి ఫలముగా నుత్ప్రేక్షితము.

గుణఫలోత్ప్రేక్ష.

౧_౨౫. వియోగవహ్ని కుండేఽస్మిన్ హృదయే తే వియోగిని!
ప్రియసంగ సుఖాయేవ ముక్తాహార స్తపస్యతి.

వియోగిని! వియోగవహ్ని కుండ మయిన నీ హృదయమున ప్రియుని సంగసుఖము కొఱకై కాబోలు ముక్తాహారము తప మొనరించు చున్నది. ఇందు సంగసుఖము గుణము, ఫలముగా నుత్ప్రేక్షితము.

క్రియాఫలోత్ప్రేక్ష.

౧_౨౬. హాలాహల కాలానల కాకోదర సంగతిం కరోతి విధుః
అభ్యసితుమివ తదీయాం విద్యామద్యాపి హరశిరసి గతః.

హరశిరమున నుండియు చంద్రుడు హాలాహల-కాలానల-కాకోదరముల విద్య నీ నాటికి నభ్యసించుటకు గాబోలు వాని సంగతి నాచరించు చున్నాడు. ఇందలి విరహివాక్యమున నభ్యసనక్రియ ఫలముగా నుత్ప్రేక్షిత మయినందున క్రియాఫలోత్ప్రేక్ష.

ఈ జాత్యాది భేదములను ప్రాచీను లంగీకరించిరి. హేతుఫల స్వరూపము లందు వలె వీనిలో చమత్కార వైలక్షణ్యము గోచరింపదు.

ఉత్ప్రేక్షలో సంభావనా వాచక పదములు లేక పోయినచో ప్రతీయమాన యగును. అచటి సంభావన మర్థసామర్థ్యమున నిశ్చేయ మగును. దాని నచట వ్యంగ్య మన నక్కఱ లేదు.

౧౪. అతిశయోక్తిః

* విషయిచే విషయ నిగరణ మతిశయము. తదుక్తి యతిశయోక్తి.

౧౨౭. కలిందగిరి నందినీ తట వనాంతరం భాసయన్
సదా పథి గతాగత శ్లమభరం హరన్ ప్రాణినాం
స్ఫురత్కనక కాంతిభి ర్నవలతాభి రావేల్లితో
మమాశు హరతు శ్రమానతితమాం తమాల ద్రుమః.

యమునా తట వనాంతరము భాసింప జేయునది, నిత్యము మార్గమున ప్రాణులకు గతాగత శ్రమభరము హరించునది, కనక కాంతి కల నవలతలతో నావేల్లితము నయిన తమాలద్రుమము నా శ్రమముల హరించు గావుత. ఇందు తమాలమున కృష్ణభగవానుని నిగరణ మున్నది. పై మూడు చరణము లందున్న విశేషములు విషయి విషయ సాధారణ ధర్మములుగా నుపాత్తము లయినవి.

౧౨౮. జగజ్జాలం జ్యోత్స్నామయ నవసుధాభి ర్జటిలయన్
జనానాం సంతాపం త్రివిధమపి సద్యః ప్రశమయన్
శ్రితో బృందారణ్యం నతనిఖిల బృందారక నుతో
మమ స్వాంతధ్వాంతం తిరయతు నవీనో జలధరః.

బృందారణ్య మాశ్రయించిన నిఖిల బృందారక సంస్తుత మయిన నవీన జలధరము నా స్వాంతధ్వాంతము హరించు గావుత. ఆ జలధరము జ్యోత్స్నామయ నవ సుధచే జగముల నాప్లుతము చేయునది. జనుల త్రివిధ సంతాపము నపుడె హరించునది. ఇందు నవసుధా వ్యాప్తి రూప మగు ధర్మము విషయ మయిన కృష్ణునందె సంభవించును. జలధరమున సంభవింపదు. కాన విషయిధర్మము విషయధర్మ విశిష్టముగనె యుండుట కవికల్పనము. అందుననె నవీనజలధర మనుటయు నుపపన్నము. ఇట్లే విశేషణముల యానుకూల్యము భావింప నగును.

లోకోత్తరత్వము నిరూపించుటకై యభేద మున్నను భేదము చెప్పుట యతిశయోక్తి.

౧౨౯. అన్యా జగద్ధితమయీ మనసః ప్రవృత్తిః
అన్యైవ కాపి రచనా వచనావలీనాం
లోకోత్తరా చ కృతి రాకృతిరార్యహృద్యా
విద్యావతాం సకలమేవ చరిత్రమన్యత్.

విద్య గలవారి విశ్వహిత మొనరించు మనఃప్రవృత్తి యన్యాదృశము. వచనావలీ రచనయు నన్యము. వారి కృతి లోకోత్తరము. ఆకృతి యార్య మనోహరము. వారి చరిత మంతయు నన్యమె. ఇందు వైలక్షణ్యము విశదము.

౧౩౦. గిరం సమాకర్ణయితుం యదీయాం సదా రసజ్ఞైరనుభావనీయాం
సమీహతే నిత్యమనన్యచేతా నభస్వదాత్మంభరి వంశ నేతా.

నిత్యము రసజ్ఞు లనుభవింప దగిన యా వాక్కు- వినుటకు (నభస్వత్- వాయువు ఆత్మంభరి- పొట్టనింపుకొను సర్పముల వంశ- వంశమున నేతా- నాయకుడు) శేషుడు నిత్య మనన్యచేతస్కుడై యభిలషించుచున్నాడు. ఇందు శేషు డాకర్ణన సమీహా సంబంధము లేనివా డయిన నట్లు చెప్పుట యతిశయము.

౧౩౧. పీయూష యూష కల్పా మల్పామపి తే గిరం నిపీతవతాం
తోషాయ కల్పతే నో యోషాధరబింబ మధురిమోద్రేకః.

అల్పమయినను సుధాకల్ప మయిన నీ వాణి గ్రోలిన వారలకు యోషాధర మాధుర్యాతిశయమును తోష మీయ నేరదు. ఇం దధరమధురిమ తోషసంబంధ మున్నను సంబంధము లేమి వర్ణించుటయు నతిశయోక్తి యగును. ఇట్లనేక భేదము లున్నవి.

౧౫. తుల్యయోగిత.

* ప్రకృతములకేని యప్రకృతములకేని గుణక్రియాదిరూప మగు
నేకధర్మాన్వయము తుల్యయోగిత.

ఈ యలంకారమున నుపమావాచక ముండదు. సమానధర్మముండుటను గాన నౌపమ్యము గమ్య మగును.

౧౩౨. ప్రియే! విషాదం జహిహీతి వాచం ప్రియే సరాగం వదతి ప్రియాయాః
వారాముదారా విజగాల ధారా విలోచనాభ్యాం మనసశ్చ మానః.

ప్రియా! విషాదము విడువుము! అని ప్రియుడు సరాగము పలుకగా ప్రియురాలి లోచనముల నుండీ వారిధార మనసు నుండి మానము జారెను. ఇందు మానిని వర్ణనీయ. తదీయ బాష్ప మానములు ప్రకృతములు. విగలనము (జారుట) వాని సమానధర్మము. లోచన మనసులు నపాదానములుగా విగలన విశిష్టములు. ఈ నాల్గింటికి విగలనక్రియా రూపధర్మైక్య మున్నది. అయినను పరస్పరము రెంటి రెండిటి కౌపమ్యము గోచరించును. నాల్గింటి కది భాసింపదు.

అప్రకృత తుల్యయోగిత.

౧౩౩. న్యంచతి బాల్యే సుదృశః సముదంచతి గండసీమ్ని పాండిమని
మాలిన్యమావిరాసీత్ రాకాధిప లవలి కనకానాం.

ఆ బాల బాల్యము శోభింప, కపోలమున పాండిమ ప్రకాశింప, చంద్ర–లవలి–సువర్ణముల మాలిన్య మావిర్భవించినది. ఇందు బాల వర్ణనీయ. రాకాధిపాదు లప్రకృతములు. మాలిన్యరూపమగు గుణము ధర్మము.

కారక తుల్యయోగిత.

ప్రకృతక్రియలు కాని యప్రకృతక్రియలు కాని యేకకారకాన్వ యము పొందిన కారకతుల్యయోగిత యగును.

౧౩౪. దూరీకరోతి కుమతిం విమలీకరోతి
చేతశ్చిరంతనమఘుం చులుకీకరోతి
భూతేషు కించ కరుణాం బహులీకరోతి
సంగః సతాం కిము న మంగలమాతనోతి.

సత్సంగము కుమతి దూరీకరించును. చేతము విమలీకరించును. పూర్వ పాప మాపోశించును. ప్రాణులందు కరుణ బహులీకరించును. ఏ మంగల మాచరింపదు? ఇందు కుమతి దూరీకరణాదులు ప్రకృతక్రియలు. సంగ మను నొకదానితో నన్వయము పొందినవి. ఈ కారకతుల్యయోగిత యర్థాంతర న్యాసాన్విత మయినది.

౧౬. దీపకము.

* ప్రకృతముల కప్రకృతములకు నేకసాధారణ ధర్మాన్వయము దీపకము.

పూర్వమునందు వలె నిందు నౌపమ్యము గమ్య మగును. ప్రకృతార్థముపాత్త మయిన ధర్మము ప్రసంగవశమున నప్రకృతమును గూడ దీపింపజేయును. ప్రకాశింప జేయును. సుందరము చేయును గావున దీపకము. ప్రకృతాప్రకృతముల ప్రకాశింప జేయునది యగుట దీపసదృశమై దీపకమయినది.

౧౩౫. "అమృతస్య చంద్రికాయా లలితాయాశ్చాపి కవితాయాః
సుజనస్య చ నిర్మాణం జనయతి న హి కస్య సంతోషం."

అమృతము వెన్నెల లలితకవిత సుజనుడు వీరి నిర్మాణ మెవనికి సంతోష మీయదు? ఇందు సంతోషజననము ప్రకృతాప్రకృత సమాన ధర్మము.

౧౩౬. "మృతస్య లిప్సా కృపణస్య దిత్సా
విమార్గగాయాశ్చ రుచిః స్వకాంతే
సర్పస్య శాంతిః కుటిలస్య మైత్రీ
విధాతృసృష్టౌ న హి దృష్టపూర్వా."

మృతునకు లిప్స (పొందుకోరిక) లుబ్ధునకు దిత్స (దానేచ్ఛ) దుశ్చారిణికి తన ప్రియునందు రాగము, సర్పమునకు శాంతి, కుటిలునకు మైత్రి, ధాత సృష్టిలో నెన్నడు కన్పడ లేదు. ఇందభావము సాధారణధర్మము.

మాలాదీపకము.

ఉత్తరోత్తరమున పూర్వపూర్వ ముపకారక మయినచో మాలాదీపకము.

౧౩౭. ఆస్వాదేన రసో రసేన కవితా కావ్యేన వాణీ తయా
లోకాంతఃకరణానురాగరసికః సభ్యః సభా చామునా
దారిద్ర్యానల దహ్యమాన జగతీ పీయూష ధారాధర!
క్షోణీనాథ! తయా భవాంశ్చ భవతా భూమండలంభాసతే.

ఆస్వాదమున రసము, రసమున కవిత, కావ్యమున వాణి, వాణిచే జనరంజకుడగు సభ్యుడు, సభ్యునిచే సభ, సభచే నీవును, నీచే భూమండలమును భాసించు చున్నది. ఇందాస్వాదాదులు రసాదులం దుపకారకములయినవి. ఇది ప్రాచీనుల యనురోధమున నుదాహృతము. సాదృశ్యసంపర్కము లే నందున నిది దీపకమె కాదు. ఇది యేకావళీ ప్రభేదము.

౧౭. ప్రతివస్తూపమ.

* వస్తు ప్రతివస్తు భావము కల సాధారణధర్మ మున్న వాక్యార్థ ములకార్థ మౌపమ్యము ప్రతివస్తూపమ.

౧౩౮. ఆపద్గతః ఖలు మహాశయచక్రవర్తీ
విస్తారయత్యకృతపూర్వ ముదారభావం
కాలాగురు ర్దహనమధ్యగత స్సమంతా
ల్లోకోత్తరం పరిమళం ప్రకటీకరోతి.

మహాభావు డాపద పొందినను నవ్య మౌదార్య మె విస్తరింప జేయును. అగరు ద్రవ్య మగ్నిలో పడిన నంతట లోకోత్తర పరిమళ మె ప్రకటించును. ఇందుపమేయోపమానము లందున్న విస్తారణము ప్రకటన మను క్రియారూప ధర్మము లేకరూపము లై యయినను వస్తు ప్రతివస్తు భావము పొందినవి. ఈ ధర్మము కల యుపమేయ ముపమానము గమ్యౌపమ్యమున నుండుట ప్రతి వస్తూపమ స్పష్టము.

౧౩౯. విశ్వాభిరామ గుణగౌరవ గుంభితానాం
రోషోపి నిర్మలధియాం రమణీయ ఏవ
లోకంపృణైః పరిమళైః పరిపూరితస్య
కాలాగురోః కఠినతాపి నితాంతరమ్యా.

విశ్వమనోహర గుణగౌరవము కల నిర్మలమనస్కుల రోషమును రమణీయమె. లోకము పూరించు పరిమళములు కల కాలాగురు కఠినత్వమును రమ్యముగనె యుండును. ఇందును రమణీయము రమ్య మేకరూపములు భిన్నశబ్దాపాత్తములు వస్తు ప్రతివస్తు భావాపన్నములు. ప్రతివస్తూపమ వైధర్మ్యమున గూడ నుండును.

౧౪౦. వంశభవో గుణవానపి సంగవిశేషేణ పూజ్యతే పురుషః
న హి తుంబీఫలవికలో వీణాదండః ప్రయాతి మహిమానం.

మంచి వంశమున జన్మించిన గుణవంతు డయిన పురుషుడు సంగ విశేషముననె పూజితు డగును. తుంబీఫలము లేకున్న వీణాదండము మహిమ పొంద లేదు. ఇందు పూర్వవాక్యార్థము పూజితు డగునని విధిఘటితము. ఉత్తరవాక్యార్థము మహిమపొంద దని నిషేధఘటితము. ఇట్టి వాక్యార్థములు

సామ్యము లేనట్లున్నను "తుంబీ ఫల సహిత వీణాదండము మహిమ పొందును." అను అప్రకృతవాక్యార్థాక్షిప్త మౌపమ్యాశ్రయ మగును.

౧౮. దృష్టాంతము.

* ప్రకృతవాక్యార్థ ఘటకము లయిన యుపమానాదులకు సమానధర్మమునకును బింబప్రతిబింబభావ మున్నచో దృష్టాంత మగును.

౧౪౧. సత్పూరుషః ఖలు హితాచరణై రమంద
మానందయ త్యఖిల లోక మనుక్త ఏవ
ఆరాధితః కథయ! కేన కరై రుదారై
రిందుర్వికాసయతి కైరవిణీ కులాని.

ఎవ్వరు చెప్పక పోయినను సత్పూరుషుడు హితాచరణములచే నఖిలలోకము నానందింప జేయును. చంద్రుడు తన యుదార కిరణములచే కైరవిణీ కులముల వికసింప జేయుచున్నాడు కదా! అతని నెవ రారాధించిరి.? ఇందు చంద్రసత్పురుషులకు కైరవిణీ కుల లోకములకు నుదార కర హితాచరణములకు నానందన వికాసములకు బింబ ప్రతిబింబ భావ మున్నది. వైధర్మ్యమున గూడ దృష్టాంత ముండును.

౧౪౨. తాపత్రయం ఖలు నృణాం హృది తావదేవ
యావన్న తే వలతి దేవ! కృపా కటాక్షః
ప్రాచీ లలాట పరిచుంబిని భానుబింబే
పంకేరుహోదరగతాని కుత స్తమాంసి?

దేవా! నీ కృపాకటాక్షము ప్రసరింప నంతవరకే మానవుల హృదయమున తాపత్రయ ముండును. భానుబింబ ముదయింప పద్మాంతరమున నంధకార మెట్లుండును? ఇందు తాపత్రయావస్థాన - తమోదూరీకరణములకు వైధర్మ్యమున బింబ ప్రతిబింబ భావ మున్నది.

౧౯. నిదర్శన.

* ఉపాత్తార్థముల కౌపమ్యమున పర్యవసానము పొందెడి యార్థాభేద మున్నచో నిదర్శన యగును.

అర్థాభేద మనగా మొదటి యన్వయబోధలో విషయము కాకుండుట.

౧౪౩. త్వామంతరాత్మని లసంత మనంత మజ్ఞాః
తీర్థేషు హంత! మదనాంతక! శోధయంతః
విస్మృత్య కంఠతట మధ్య పరిస్ఫురంతం
చింతామణిం క్షితిరజస్సు గవేషయంతి.

మదనాంతక! అజ్ఞులు కొందరు అంతరాత్మలో శోభించు ననంతుడవైన నిన్ను తీర్థములందు పరిశోధించుచు, కంఠమధ్యమున స్ఫురించుటను మఱచి చింతామణిని భూ పరాగములం దన్వేషించు చున్నారు. ఇందు నిన్నన్యత్ర పరిశోధించుట కంఠగత చింతామణిని భూపరాగము లందు గవేషించుటయు నభిన్న మని సాదృశ్యమూలక బోధ కలుగును. "శోధయంతో గవేషయంతి" పరిశోధించుచు నన్వేషించు చున్నా రనునది యేకవాక్యమగుట ఈ నిదర్శన యేకవాక్యగతము. శోధన - గవేషణముల కౌపమ్యమూలాభేద మున్నది. దీని వాక్యార్థనిదర్శన యందురు. ఇట్టి నిదర్శనలో ఘటకపదార్థములగు అంతరాత్మ, కంఠతటాదులకు బింబ ప్రతిబింబ భావమావశ్యకము.

పదార్థనిదర్శన.

౧౪౪. అగణ్యైరింద్రాద్యైరిహ పరమపుణ్యైః పరిచితో
జగజ్జన్మ స్థాన ప్రలయ రచనా శిల్ప నిపుణః
ప్రసర్పత్పీయూషాంబుధి లహరి లీలా విలసితో
దృగంతస్తే మందం మమ కలుషబృందం దలయతు.

అసంఖ్యాకులగు నింద్రాది పరమ పుణ్యదేవులకు పరిచితము, జగదుత్పత్తి స్థితి లయ నిపుణము, ప్రసరించు సుధాప్రవాహ లీలా విలాసము కల నీ దృగంతము మందముగా నా పాపబృందము నశింప చేయుగావుత. ఇందు దృగంతలీలాంబుధి లహరి లీల లాశ్రయ భేదమున భిన్నములు. దృగంతలీల దృగంతాశ్రితము. అంబుధి లహరి లీల యంబుధిలహర్యాశ్రితము. భిన్నము లయిన నుజ్జృంభణకృతే సాదృశ్యమున నార్థాభేదము గోచరించును. ఉపమేయోపమానము లగు దృగంతాంబుధిలహరులక భాసించు శాబ్దాభేదము అర్థభావనమున నుపమేయోపమానధర్మములగ లీలల యభేదమున పర్యవసించును. దృగంతమున లహరి లీలా సమారోపము చేసి భావింప వచ్చును.

౨౦. వ్యతిరేకము.

* గుణవిశేష ముండుట నుపమానము కన్న నుపమేయమున నుత్కర్ష వ్యతిరేకము.

౧౪౫. అనిశం నయనాభిరామయా రమయా సంమదినో ముఖస్య తే
నిశి నిస్సరదిందిరం కథం తులయామః కలయాపి పంకజం.

అనిశము నయనాభిరామ మగు రమాసంయుక్త మయిన నీ ముఖము నకు, నిశి రమాదూర మయిన పంకజమునకు లేశముగ నయిన పోలిక యెట్లు చెప్పగలము. ఉపమలో వలె నిందును భేదములు కలవు.

౧౪౬. కటు జల్పతి కశ్చిదల్పవేదీ యది చేదీదృశమత్ర కిం విదధ్మః?
కథ మిందు రివాననం త్వదీయం సకలంకః స కలంకహీన మేతత్.

అల్పవేది యొక డిట్లు కటువు జల్పించు నేని యిందేమి చేయగలము? నీ ముఖము చంద్రుని వలె నుండు టెట్లు? అతడు సకలంకుడు. ఇది కలంక హీనము. ఇం దుపమేయోత్కర్షమును జెప్పు వైధర్మ్య మున్నది. ఉపమానాపకర్ష చెప్పు వైధర్మ్యము నున్నది.

౧౪౭. కతిపయ దివస విలాసం నిత్యసుఖాసంగ మంగల సవిత్రీ
ఖర్వయతి స్వర్వాసం గీర్వాణ ధునీ తట స్థితిర్నితరాం.

నిత్యసుఖ మంగల మిచ్చు గంగాతీర నివాసము స్వర్వాసమును ఖర్వీకరించును. ఇందు సాదృశ్యవాచకము లేదు. సదృశవాచకమును లేదు. శ్రౌతార్థ మార్గము లుల్లంఘించిన యుపమ యాక్షిప్త మగును.

౧౪౮. "నిశాకరాదాలి! కలంక పంకిలాత్ గుణాధికం నిర్మలమాననం తే
అనల్ప మాధుర్య కిరోఽధరాదిమా గిరోఽధరా గుప్తరసాః కవీనాం.

సఖి! నీ నిర్మలవదనము కలంక పంకిల మయిన నిశాకరుని కన్న గుణాధికము. గుప్తరసము లయిన కవుల యీ వాక్కులును అనల్ప మాధుర్య మిచ్చు నీ యధరము కన్న నధరములు. ఇందు పూర్వార్ధమున నుపమేయో త్కర్ష శాబ్దముగా నున్నది. ఉపమానాపకర్షము సాదృశ్యాభావము నాక్షిప్తములు. ద్వితీయార్థమున నుపమానాపకర్ష శాబ్దము. ఉపమేయో త్కర్షము సాదృశ్యాభావము నాక్షిప్తములు.

౨౧. సహోక్తి.

* ప్రధానాప్రధానభావము కూడిన సహార్థసంబంధము సహోక్తిః

౧౪౯. మాంథర్యమాప గమనం సహ శైశవేన
రక్తం సహైవ మనసాధరబింబ మాసీత్
కించాభవన్మృగకిశోర దృశో నితంబః
సర్వాధికో గురురయం సహ మన్మథేన.

ఆ మృగనయన గమనము శైశవముతో సహ మాంథర్యము పొందెను. అధరము మనసుతో సహ రక్త మయ్యెను. ఇంక నితంబము మన్మథునితో సహ సర్వాధికమై గురు వయ్యెను. ఇందు రక్త గురు పదముల కర్థద్వయ మున్నది. ఎఱ్ఱగా నుండుట ఆసక్త మగుట, అధిక భార మగుట ఉపదేశ మిచ్చుట, ఇట్లుపమేయోపమానముల గుణములు భిన్నమ లయినను శ్లేషచే పిండీకృతము లగుటచే సహాభావ ముపపన్న మగును.

౧౫౦. ఉన్మీలితః సహ మదేన బలాద్బలారేః
ఉత్థాపితో బలభృతాం సహ విస్మయేన
నీలాతపత్ర మణిదండ రుచా సహైవ
పాణౌ ధృతో గిరిధరేణ గిరిః పునాతు.

బలారి మదముతో గూడ బలమున నున్మీలితము, బలవంతుల విస్మయము తోడుత నుత్థాపితము, నల్లని గొడుగు మణిదండ కాంతితో గూడ గిరిధారిచే హస్తధృత మయిన గోవర్ధనగిరి పవిత్ర మొనరించు గావుత. ఇందు పూర్వార్థమున పౌర్వాపర్య విపర్యయమూల మయిన సహోక్తి అధ్యవసానాత్మక మయిన సహోక్తి యున్నవి. మొదట పర్వతము పెకలించెను. పిమ్మట పురందరుని దర్పము పరిహరించెను. ఈ ప్రసిద్ధక్రమ మిందు లేదు. లంఘిత మయినది. అట్లే కొండను మొదట నిలబెట్టెను. పిమ్మట విస్మయ మాపాదించెను. ఈ క్రమమును పర్యస్తమయినది. కావున నిచటి సహోక్తి పౌర్వాపర్య విపర్యయానుప్రాణితము. మద మున్మీలించుట పర్వత మున్మీలించుట భిన్నములె యయినను "స్వస్థానము త్యజించుట"చే నభిన్నీకృతము లయినందున నధ్యవసానమూల సహోక్తి.

౨౨. వినోక్తి.

* వినార్థసంబంధమున వినోక్తి యగును.

వినాకృత మయిన వస్తు వరమణీయము రమణీయ మగుటను వినోక్తి రెండు విధములు.

అరమణీయవినోక్తి.

౧౫౧. సంపదా సంపరిష్వక్తో విద్యయా చానవద్యయా
నరో న శోభతే లోకే హరిభక్తిరసం వినా.

సంపద యున్నను అనవద్య విద్య యున్నను లోకమున నరుడు హరిభక్తిరసము వినా శోభింపడు. ఇందు వినార్థమున అరమణీయత నిరుక్తము.

౧౫౨. వదనం వినా సుకవితాం సదనం సాధ్వీం వినా వనితాం
రాజ్యం చ వినా ధనితాం న నితాంతం భవతి కమనీయం.

కవిత వినా వదనము కమనీయము కాదు. సాధ్వి వనిత వినా సదనము కమనీయము కాదు. ధనము వినా రాజ్యమును కమనీయము కాదు.

రమణీయవినోక్తి.

౧౫౩. పంకైర్వినా సరో భాతి సదః ఖలజనైర్వినా
కటువర్ణైర్వినా కావ్యం మానసం విషయైర్వినా.

పంకములు లేక సరస్సు, ఖలజనులు లేక సదస్సు, కటువర్ణములు లేక కావ్యము, విషయములు లేక మానసము భాసించును. ఇందు వినాకృతము రమణీయ మగుట విశదము.

౨౩. సమాసోక్తి.

* ప్రస్తుత వ్యవహార మప్రస్తుత వ్యవహారాభేదమున భాసించుట సమాసోక్తి.

సమాసోక్తిలో ప్రస్తుతాప్రస్తుత సాధారణములయిన విశేషణము లుండును. విశేషణ సామ్యము శ్లేషచే గలుగును. శుద్ధసాధారణ్యమునను గలుగును.

శ్లిష్టవిశేషణసామ్యము.

౧౫౪. ఉత్సంగే తవ గంగే! పాయం పాయం పయోఽతిమధురతరం
శమితాఖిలశ్రమభరః కథయ! కదాఽహం చిరాయ శయితాహే?

హే! గంగే! నీ మనోహరతర మయిన సలిలము ద్రావి ద్రావి శ్రమ మంతయు పోగా నీ సమీపమున నెప్పుడు చిరకాలము శయనింతునో! ఎప్పుడు? ఇం దొక శిశువు తల్లిపాలు ద్రావి సుఖముగా నామె యొడిలో శయనిం చుట యను శిశు జననీ వృత్తాంత మప్రస్తుతము. ప్రస్తుత వృత్తాంతము తదభిన్నమున నున్నది. ఉత్సంగ పయః పదములు శ్లిష్టములు.

సాధారణ విశేషణము.

౧౫౫. అలంకర్తుం కర్ణౌ భృశమనుభవన్త్యా నవరుజాం
సశీత్కారం తిర్యగ్వలిత వదనాయా మృగదృశః
కరాబ్జవ్యాపారా నతిసుకృతసారాన్ రసయతో
జనుః సర్వశ్లాఘ్యం జయతి లలితోత్తంస! భవతః.

రెండర్థముల కనుకూలించు విశేషణముల బలమున రెండు వృత్తాం తము లిందు స్ఫురించును. ఒక నవకాంత క్లేశమున కర్ణావతంసముల నేర్ప రచి కొనినది. అది ప్రకృతార్థము.

ఓ రమణీ కర్ణ భూషణమా! (లలితోత్తంసమా!) నీ జన్మ సర్వ శ్లాఘ్యమై యొప్పారు చున్నది. ఆ వనిత కర్ణముల నలంకరించుటకు నవబాధ నధిక మనుభవించినది. సశీత్కారము వదనము త్రిప్పినది. అతి సుకృత సారము లయిన కరవ్యాపారము లొనర్చినది. వాని నన్నిటి నీ వాస్వాదింతువు.

అప్పుడే నవనవముగా నధరము దశించిన కాముకుని వృత్తాంత మప్రస్తుతము. ఒక నవోఢ కర్ణము లలంకరించు కొను నప్పుడు కాంతుడు వచ్చి మధుర మధురము దశింప ఆమె శీత్కారించుచు వాలిత వదనయై కరము లడ్డము వ్యాపారించిన ననుభూతి నందికొను ధన్యుని జన్మ శ్లాఘ్యము. ఈ కాముకవృత్తాంతాభేదమున ప్రకృతము భాసించుట సమాసోక్తి

వేరొక విధమున సమాసోక్తి చతుర్విధము. లౌకిక వ్యవహారమున లౌకికవ్యవహారారోపరూపము పూర్వము నిరూపితము.

శాస్త్రీయమున శాస్త్రీయము.

౧౫౬. గుణవృద్ధీ పరే యస్మిన్ నైవ స్తః ప్రత్యయాత్మకే
బుధేషు సదితి ఖ్యాతం తద్బ్రహ్మ సముపాస్మహే.

ఆనందాత్మకము చిద్రూప మయిన యే బ్రహ్మము నందు గుణము వృద్ధి యుండవో పండితు లం దేది సత్-బ్రహ్మ యని ప్రఖ్యాతమో దా

బ్రహ్మానుపాసింతుము. ఇది వేదాంత శాస్త్రసిద్ధ మయిన వ్యవహారము. వ్యాకరణ శాస్త్రసిద్ధ మయిన వ్యవహార మిందు సమారోపితము. శతృ-శానచ్ రూప మయిన ప్రత్యయము పర ముండగా గుణవృద్ధులు రావు. "తౌ సత్" అను పాణిని వ్యాకరణ సూత్రమున శతృ శానచులు "సత్" సంజ్ఞ కలవని నిశ్చితము. దాని బ్రహ్మాగా నుపాసింతు మని వ్యాకరణ సిద్ధార్థము. ఇట్లిందు శతృ శానజ్వ్యవహారము సమారోపితము.

లౌకికమున శాస్త్రీయము.

౧౫౩. పరార్థ వ్యాసంగా దుపజహ దథ స్వార్థపరతా
మభేదైకత్వం యో వహతి గుణభూతేషు సతతం
స్వభావా ద్యస్యాన్తః స్ఫురతి లలితోదాత్త మహిమా
సమర్థో యో నిత్యం స జయతితరాం కోపి పురుషః.

పరార్థ వ్యాసంగమున స్వార్థము విడుచు వాడును, గుణభూతు లందు నిత్య మభేదైకత్వము వహించు వాడును, స్వభావమున లలితోదాత్త మహిమ లోన గలవాడు నగు సమర్థ పురుషు డొకడు "జయతి," ఇట్టి యీ లౌకికార్థమున వ్యాకరణ శాస్త్రీయార్థ మారోపితము. అది యిది. "సమర్థః పదవిధిః" యను పాణిని సూత్ర విషయమున పతంజలి భాష్యార్థ మిం దున్నది. అచటి భాష్యమున జహత్స్వార్థవృత్తి, యుపసర్జనార్థమున నభేదైకత్వ సంఖ్యయు నిరూపితము. పరార్థమునకై స్వార్థము విడుచుట జహత్స్వార్థ. ఓషధి రసము లన్నియు మధుబిందువు నందు కూడి యుండు నట్లు ఏకత్వ ద్విత్వ బహుత్వము లన్నియు నవిభాగమున నున్న సంఖ్య అభేదైకత్వసంఖ్య యగును. సమర్థసూత్ర భాష్యము పరార్థ వ్యాసంగమున స్వార్థము విడుచుట చెప్పినది. గుణభూతముల ప్రధానము లగు నేకత్వాదు లం దభేదైకత్వమును సూచించినది. లలిత ముదాత్త మయిన మహిమ కల యీ భాష్యార్థము సర్వాతిశాయి "జయతి".

శాస్త్రీయమున లౌకికము.

౧౫౪. కృత్వా సూత్రైః సుగూఢార్థైః ప్రకృతేః ప్రత్యయం పరం
ఆగమాన్ భావయన్ భాతి వైయాకరణ పుంగవః.

వైయాకరణ శ్రేష్ఠుడు గూఢార్థములు కల సూత్రములచే ప్రత్యయ మును ప్రకృతికి పరముగా కూర్చి వచ్చెడి యాగమ కార్యములను భావించు

చున్నాడు. ఇది వ్యాకరణశాస్త్రీయ మయిన ప్రకృతార్థము. రాజవ్యవహార మప్రకృతము. గహన ప్రయోజనములు కల కార్యబీజములచే ప్రజను విశ్వాస మాపాదించి ధనాగమములను భావించుచు రాజు భాసించు చున్నాడు. ఇందు ప్రథమవ్యవహారము ద్వితీయవ్యవహారాభిన్నముగా గోచరించుటచే సమాసోక్తి. సమాసోక్తి యనేకాలంకారము లందనుగుణముగ గూడి యుండును.

౨౮. పరికరము.

* విశేషణముల సాభిప్రాయత్వము పరికరము.

దీనిలో వ్యంగ్య చమత్కార ముండును గాని యది ప్రకృతార్థోప పాదక మగును.

౧౫౯. మంత్రైర్మిలిత మౌషధైర్ముకులితం త్రస్తం సురాణాం గణైః
స్రస్తం సాంద్ర సుధా రసైర్విదలితం గారుత్మత గ్రావభిః
వీచి క్షాళిత కాలియాహిత పదే! స్వర్లోక కల్లోలిని!
త్వం తాపం తిరయాధునా భవ భయ వ్యాలావలీఢాత్మనః.

స్వర్లోక కల్లోలిని! గంగే! వీచి క్షాలిత కాళియదమన కృష్ణ పదా! భవభయ మనెడు సర్పపు కాటు పొందిన నా పాప మిప్పు డీవు పోగొట్టుము. మంత్రములు మాసినవి. ఔషధములు ముడుచుకొనినవి. దేవగణము భయ పడినది. అమృతరసములు జారినవి. గారుడ మణి శిలలు బ్రద్దలైనవి. ఇందు గంగ యొనరింప వలసిన తాప దూరీకరణ కాంక్ష వాక్యార్థము. దీని సౌందర్యాధానమునకై "వీచిక్షాలిత కాలియాహిత పదే" యను విశేషణము సాకూతముగా నుపాత్త మయినది. నామాంతరము లున్నను 'కాలియాహిత' పద స్వీకార సామర్థ్యమున కృష్ణపాదమున లోకోత్తర విషహరణ శక్తి యుత్పత్తిసిద్ధ మని భాసించును. కృష్ణుడు ఫణాగణ నృత్యముచే కాలియుని నిస్సార మొనరించెను గదా! ఆ విషహరణ శక్తిని గంగానది తరంగ జలముల క్షాలన మొనర్చినది. దానిచే నా శక్తి స్వాశ్రయ రేణుద్వారమున గంగలో సంక్రమించిన దని గోచరించును. గంగ మొదటనే కృష్ణపాదముల విష హరణశక్తి గడిగినది కదా! పిమ్మట కాలియ విషహరణ మెట్లనియు సంశ యింప జనదు. గంగ క్షాలనము చేయగా లేశముగా నా శక్తి పాదముల గలదు. అదియే కాలియ విషము హరించె ననియు నాకూతము. ఇందిట్లు విశేషణము సాభిప్రాయ మయినందున పరికర మలంకారము.

౨౫. శ్లేష.

* ఏకశ్రుతిచే ననేకార్థప్రతిపాదనము శ్లేష.

ప్రకృతశ్లేష యప్రకృతశ్లేష, ప్రకృతాప్రకృతోభయశ్లేష యని యిది త్రివిధము. ఆద్యద్వితీయము లందు విశేష్యము శ్లిష్టము కా వచ్చును. కాక పోవచ్చును. తృతీయ భేదమున విశేషణవాచకమె శ్లిష్టము కావలెను. విశేష్యవాచకము శ్లిష్టము కారాదు. అయినచో శబ్దశక్తిమూల ధ్వని యుచ్ఛిన్న మగును.

ప్రకృతశ్లేష.

౧౬౦. సంభూత్యర్థం సకలజగతో విష్ణునాభి ప్రపన్నం
యన్నాలం స త్రిభువనగురుర్వేదనాథో విరించిః
ధ్యేయం ధన్యాలిభిరతితరాం స్వప్రకాశ స్వరూపం
పద్మాఖ్యం తత్కిమపి లలితం వస్తు వస్తుష్టయేఽస్తు.

ఇందు రెండర్థము లున్నవి. పద్మమునకు సంబంధించినది యొకటి. పద్మాదేవి లక్ష్మికి సంబంధించినది రెండవది. పద్మార్థ మిట్లు గ్రాహ్యము. సజల జగముల యుత్పత్తికై పద్మము విష్ణువు నాభి పొందినది. త్రిభువన గురువు వేదనాథుడు విరించి యా పద్మమునకు నాలదండ మయ్యెను. స్వప్రకాశము కల యీ పద్మమును ధన్యము లయిన భ్రమరము లారాధించినవి. అట్టి పద్మ మనెడు లలితవస్తువు మీకు తుష్టి నిచ్చుగావుత.

ద్వితీయార్థ మీ రీతి పరిగ్రాహ్యము. సకల జగముల సమగ్రైశ్వర్యమునకై విష్ణువుచే సంప్రాప్తము. బ్రహ్మయు ఆ దేవీతత్వము గుర్తింప సమర్థుడు కాలేదు. ధనికు లందరా దేవి నారాధింతురు. అట్టి పద్మ అను పేరుగల లలితవస్తువు తుష్టి నిచ్చుగావుత. ఈ పద్యమున లక్ష్మీదేవి నాభికమలము రెండును ప్రకృతములు. ఇందలి పదము లేకశ్రుతిచే పదద్వయము నవభాసింప చేయును. (విష్ణునా + అభిప్రపన్నం, విష్ణునాభి + ప్రపన్నం, యత్ + న + అలం, యన్నాలం.) తద్ద్వారమున భిన్నధర్మముల పురస్కారమున ననేకార్థము ప్రతిపాదించును. పదము లటు నిటు విరుపు పొందునవి యగుట సభంగశ్లేష. 'పద్మాఖ్యం' అను విశేష్యము నిందు శ్లిష్ట మయినది.

౧౬౧. కర కలిత చక్ర ఘటనో నిత్యం పీతాంబర స్తమో౽రాతిః
నిజసేవి జాడ్య నాశన చతురో హరిరస్తు భూతయే భవతాం.

ఇందు సూర్య విష్ణు పరము లయిన రెండర్థము లున్నవి. సూర్యుడు తన కిరణములచే కాలచక్ర ఘటనము చేయును. ఆకాశము పచ్చగ జేయును. చీకటికి శత్రువు. తన్ను సేవించు వారి హిమజడిమ నశింప జేయును. అట్టి సూర్యుడు మీకైశ్వర్య మిచ్చు గావుత.

విష్ణువు తనకరమున సుదర్శన చక్రము పూనెను. పీతాంబరుడు, అజ్ఞాననాశకుడు. తనను సేవించు వారి యజ్ఞానము పోగొట్టును. అట్టి విష్ణువు భూతి నిచ్చు గావుత. ఇందలి పదములు విరుపు పొందకనె యుభయానుకూలము లయిన యర్థములను సమర్థింప గలవు. ఇట్టి దాని "అభంగ శ్లేష" యందురు.

అర్థ శ్లే ష.

౧౬౨. అర్జునస్య గురుర్మాయా మనుజః పరమః పుమాన్
గుంజా పుంజధరః పాయా దపాయా దిహ కో౽పి వః

అర్జున గురువు మాయా మానవుడు పరమపురుషుడు గుంజాపుంజ ధరు డొకడు మి మ్మపాయము నుండి రక్షించు గావుత. ఇందు గురుపద ముభయార్థకము. ఉపదేష్ట బృహస్పతి తదర్థములు. ఇప్పటికి మూడును ప్రకృతవిషయ భేదములు.

అ ప క్ర్ర త శ్లే ష.

౧౬౩. హరి కర సంగా దధికం రమణీయాప్యతుల రాగ సంవలితా
సుందరి! తవాననాగ్రే కమలా భా విగలిత ప్రతిభా.

సుందరి! నీ యానన మెదుట పద్మ కాంతిప్రతిభా రహితము, పద్మ కాంతి సూర్యుని కిరణసంబంధమున నుదకమున నధివసించి యుండి రమణీయ మయినను సమాన కాంతి పలితము కాదు. ఇది పద్మపరార్థము. నీ వదన మెదుట కమలా కాంతి విష్ణువు కర సంబంధమున నధికము రమణీయ మయినను సమ కాంతి లేనిదై విగలిత ప్రతిభ యయినవి. ఇది లక్ష్మీపరార్థము. ఇం దాననము ప్రకృతము. కమలా + భా, కమల + ఆభా, అధ + కం, అధికం అను నంశము లందు సభంగశ్లేష యున్నది.

ప్రకృతాప్రకృతశ్లేష.

౧౬౪. అలం హిమానీ పరిదీర్ఘ గాత్రః సమాపితః ఫాల్గున సంగమేన
అత్యంతమాకాంక్షిత కృష్ణవర్త్మా భీష్మో మహాత్మా జని మాఘతుల్యః.

భీష్మపరార్థము ప్రకృతము. భీష్ము డత్యంతము మాని. అర్జునుని సంగర సంబంధమున మిక్కిలి దీర్ఘశరీరుడు. అత్యంతము కృష్ణుని మార్గ మాకాంక్షించిన వాడు. మహాత్ముడు. మాఘ మాస సమాను డయ్యెను. మాఘమాసము హిమసంహతిచే నవయవముల బద్ధలు చేయును. ఫాల్గున మాస సంబంధము కలది. మిక్కిలి కృష్ణవర్త్మ = అగ్ని నాకాంక్షింప జేయును. ఇందు భీష్మ - మాఘములు ప్రకృతాప్రకృత విశేష్యములు శ్లిష్టములు కాలేదు. విశేషణములు శ్లిష్టము లయినవి. ఇది తృతీయభేదము, ఉపమా సంకీర్ణము.

౨౬. అప్రస్తుతప్రశంస.

* అప్రస్తుత వ్యవహారమున ప్రస్తుత వ్యవహారప్రశంస యప్రస్తుత ప్రశంస.

ప్రశంసనము వర్ణనమె. స్తుతి కాదు.

౧౬౫. "దిగంతే శ్రూయంతే మద మలిన గండాః కరటినః
కరిణ్యః కారుణ్యాస్పదమసమ శీలాః ఖలు మృగాః
ఇదానీం లోకేఽస్మిన్ననుపమ శిఖానాం పునరయం
నఖానాం పాండిత్యం ప్రకటయతు కస్మిన్ మృగపతిః.

మదమున మలినగండములు గజములు దిగంతమున నున్నవట! ఆడ యేనుగుల కరుణ జూడ వలెను. మృగములు సాటి రా దగవు. ఇప్పు డీ లోకమున నీ మృగపతి యసమాన శిఖలు కల నఖముల పాండిత్యము దేని యందు ప్రకటింప వలెను? ఇం దీ యప్రకృత వ్యవహారమున, ప్రౌఢపండితు లెచటనో దాగిరి. ఈ యసమానులతో నేమి? నా ప్రఖర పాండిత్య మెవరి యందు జూపుదు నన్న పండిత వీర వ్యవహార ప్రశంస గమ్యము.

౧౬౬. పురా సరసి మానసే వికచ సారసాలిస్ఖల
త్పరాగ సురభీకృతే పయసి యస్య యాతం వయః
స పల్వలజలేఽధునా మిలదనేక భేకాకులే
మరాల కుల నాయకః కథయ! రే! కథం వర్తతాం?

మరాల కుల నాయకునకు పూర్వము మానస సరోవరమున వికసించిన పద్మముల పరాగముల పరిమళించిన యుదకము నందు వయసు గతించినది. ఆ హంస యీనాడు కప్ప లెగురు గుంటనీటిలో నెట్లుండును. ? ఈ యప్రస్తుతార్థమున నొకప్పుడు వైభవ మనుభవించిన వాని వ్యవహారము సాదృశ్యమున గోచరించును.

ఈ యలంకారమున విశేషణములు శ్లిష్టము లగుటయు నుండును. అప్రస్తుత కార్యమున ప్రస్తుత కారణము గోచరించుట, అప్రస్తుత కారణమున ప్రస్తుతకార్యము గోచరించుటయు నప్రస్తుతప్రశంసయే యగును.

కారణమున కార్యప్రతీతి.

౧౬౭. అనమ్య వల్గువచనైర్వినివారితేపి
రోషాత్ప్రయాతుముదితే మయి దూరదేశం
బాలా కరాంగులి నిదేశ వశంవదేన
క్రీడా బిడాల శిశునాశు రురోధ మార్గం.

ఆ బాల నమస్కరించి మంచిమాటలతో నన్ను నివారించినది. అయినను రోషవశాన దూరదేశము పోవుటకై నే నుద్యమింపగా నామె వ్రేలితో చూపి పిల్లిపిల్లను నా దారి కడ్డము పంపినది. ఇందు మార్జారమున మార్గభేదము కుశకున మగుట "ప్రయాణము మానితి" నను ప్రస్తుతము గోచరించును.

సామాన్యమున విశేషము.

౧౬౮. కృతమపి మహోపకారం పయ ఇవ పీత్వా నిరాతంకః
ప్రత్యుత హంతుం యతతే కాకోదరసోదరః ఖలో జగతి.

మహోపకార మొనర్చినను క్షీరముల వలె మ్రింగి నిస్సంకోచముగా కాకోదర సోదరు డీ ఖలుడు జగమున చంపుటకె యత్నించును. ఇందిది సామాన్యార్థము. దీనిచే ప్రస్తుతవిశేష మొకటి గమ్య మగును. ఈ యప్రస్తుత ప్రశంస కుపమ గూడ తగియున్నది.

విశేషమున సామాన్యము.

౧౬౯. "పాండిత్యం పరిహృత్య యస్య హి కృతే బందిత్వమాలంబితం
దుష్ప్రాపం మనసాపి యో గుణతరైః శ్లోకైః పదం ప్రాపితః
రూఢస్తత్ర స చేన్నిగీర్య సకలాం పూర్వోపకారావలీం
దుష్టః ప్రత్యవతిష్ఠతే తదధునా కస్మై కిమాచక్ష్మహే ?

పాండిత్యము విడిచి వందిత్వము (చాటుస్తుతి) అవలంబించితిమి. మనసుచే గూడ పొందశక్యము కాని పదవిని గొప్పక్లేశములచే పొందించితిమి. ఆతడా పదవి పొంది పూర్వపు సత్యోపకారములు మాటుపెట్టి యిప్పుడు దుష్టుడై యెదురు తిరిగినాడు. దీని నెవని చేతను చెప్పి కొందుము? ఇందలి ప్రస్తుతవిశేష్యమున నే "దుష్టుల కొనరించిన యుపకారము తుదకు సుఖమీయదు" అను సామాన్యము గమ్యమగుచు.

౨౭. పర్యాయోక్తము.

* వివక్షితార్థమును భంగ్యంతరమున ప్రతిపాదించుట పర్యాయోక్తము.

వ్యంజనా ద్వారమున నే విధముగా ప్రతిపాదింప దలతుమో యా విధముకన్న వేరగు చారుతర ప్రకారాంతరమె భంగ్యంతరము.

౧౭౦. త్వాం సుందరీ నివహ నిష్ఠుర ధైర్య గర్వ
నిర్వాసనైక చతురం సమరే నిరీక్ష్య
కేషామరిక్షితిభృతాం నవ రాజ్య లక్ష్మీః
స్వామివ్రతాత్వ మపరిసలితం బభార.

సుందర స్త్రీల నిష్ఠుర ధైర్యగర్వమును నశింప జేయగల నిన్ను యుద్ధమున జూచి యే శత్రురాజుల నవరాజ్యలక్ష్మి తొట్రుపాటు లేని స్వామివ్రతము భరించినది? ఇందు శత్రువుల సర్వరాజ్యసంపదయు నిన్ను పొందినదను వివక్షితార్థ మట్లె నిరూపితము కాలేదు. నవరాజ్యలక్ష్మి పాతివ్రత్యము చెడినదను విధమున భంగ్యంతరమున నిరూపితము.

౨౮. వ్యాజస్తుతి.

* మొదట గోచరించు నిందాస్తుతులు స్తుతినిందలలో పర్యవసించుట వ్యాజస్తుతి.

నిందచే స్తుతి.

౧౭౧. ఉర్వీం శాసతి మయ్యుపద్రవలవః కస్యాపి న స్యాదితి
ప్రౌఢం వ్యాహరతో వచస్తవ కథం దేవ! ప్రతీమో వయం
ప్రత్యక్షం భవతో విపక్షనివహైః వ్యాముత్పతద్భిః క్రుధా
యద్వ్యస్మత్కులకోటి మూలపురుషో నిర్భిద్యతే భాస్కరః.

నేను భూమి శాసించు మండలేశగా నెవనికి నాప్రతిపక్షము లేదు నేని కలుగదని డాబుగాఁ బలుకు నీ వచన మెట్లు మేము సహింపఁగలము ! నీ కంటి యెదుట గగన మెగిరిన శత్రువుల కోపముతో నీ వంశ మూలపురుషు డయిన భాస్కరుని భేదించు చున్నారు కదా!. ఇందిది రాజపక్షమున ప్రస్తావ మగుట నింద బాధితమై స్తుతిలో పర్యవసించును. యుద్ధహతులైన వీరపురుషులు భాస్కరు ప్రవేశింతు రని సంప్రదాయము.

స్తు తి చే నిం ద.

౧౭౨. "కిమహం వదామి? ఖల! దివ్యమతే! గుణ పక్షపాతిసుమతో భవతః
గుణశాలినో నిఖిల సాధు జనాన్ యదహర్నిశం న ఖలు విస్మరసి"

దివ్యమతీ! ఖలా! నిన్ను నే నేమందును ? నీ కంటెట గుణపక్షపాతి మున్నది. గుణశీలురు సాధుజను లందరిని నీ వహర్నిశ మేమియును విస్మ రింపవు. ఇందిది దుశ్చరిత ముద్ఘాటించు ప్రస్తావము. స్తుతి బాధితమైనా నిందలో పర్యవసించును.

౨౯. ఆ క్షే ప ము.

* ఉపమేయమె యుపమాన ప్రయోజనము సంపాదింప
నుపమానాక్షేప మాక్షేపము.

ఇట్లాక్షేప లక్షణము కొందరుచెప్పిరి. వారి మతమున నిది యుదా హరణము.

౧౭౩. "అభూదప్రత్యూహః కుసుమశర కోదండ మహిమా
విలీనో లోకానాం సహ నయనతాపోపి తిమిరైః
తవాస్మిన్ పీయూషం కిరతి పరితస్తన్వి! వదనే
కుతో హేతోః శ్వేతో విధురయ ముదేతి ప్రతిదినం."

తన్వీ! నీ వదన మంతట నమృతము చిలుకుచున్న మన్మథుని మహిమ నిర్విఘ్న మయినది. లోకుల నయనతాపము తిమిరములతో గూడ విలీన మయినది. ఇక నీ తెల్లమొగము చంద్రు డేల ప్రతిదిన ముదయించును ? ఇం దుపమాన ప్రయోజనముల నుపమేయమె సంపాదించుట శబ్దమున స్పష్టముగనె యున్నది.

కొంద రాక్షేప మిట్లు నిర్వచింతురు. వ్యంగ్యార్థవిశేషము నిరూ పించుటకై ప్రకృతార్థము నిషేధించుట యాక్షేపము.

౧౭౪. రీతిం గిరా మమృత వృష్టికిరాం త్వదీయాం
తాం చాకృతిం కృతివరై రభినందనీయాం
లోకోత్తరా మథ కృతిం కరుణా రసార్ద్రాం
జ్ఞాతుం న కస్య చిదుదేతి మనః ప్రసారః?.

అమృతపు జల్లు చల్లు నీ గీ రీతిని కృతి వరు లభినందించు నా యాకృతిని కరుణా రసార్ద్ర మయిన లోకోత్తరాకృతిని తెలియుట కెవని మనసు ప్రసరించును ? నీ వచన రీత్యాదివర్ణన మశక్యము. వర్ణించుట కెవనికి మనసు ప్రసరింపదు. ఇందు మనఃప్రసార నిషేధము వర్ణనీయానిర్వాచ్యత బోధించుట కుపాత్తము.

ఆక్షేపము ననేకు లనేక విధముల నిర్వచించిరి. కొందరు నిషేధ మాత్ర మాక్షేప మని యంగీకరింతురు. చమత్కారిత్వ మన్నది యలంకార సామాన్యలక్షణముగా సంప్రాప్త మగును. ఆ చమత్కారిత వ్యంగ్యార్థ మున్ననే సంభవించును గావున వ్యంగ్యసహిత మయిన నిషేధ మాక్షేపా లంకార మగును. కాగా పై నిర్వచనములును సంగృహీతములె కా గలవు.

30. విరోధము.

* ఒక యధికరణమున సంబద్ధములుగా నున్న వసంబద్ధములుగా భాసించుట విరోధము.

వాస్తవిక విరోధ మిందు విరోధము కాదు. మొదట విరోధముగ గోచరించి పిమ్మట నవిరోధ బుద్ధి తిరస్కృతి మగు విరోధమె యిందు విరోధ మలంకారము. విరోధమునే విరోధాభాస మందురు. "ఆ=ఈషత్ భాసతే ; ఇత్యాభాసః" కొంచెముగా నవభాసించుట యాభాసము.

౧౭౫. "కుసుమాని శరా మృణాలజాలా
న్యపి కాలాయస కర్కశాన్యభూవన్
సుదృశో దహనాయతే స్మ రాకా
భవనాకాశ మథాభవ త్పయోధిః".

ఆ సుదృశకు కుసుమములు శరము లయినవి. తామర తూండ్లును కాలాయః కర్కశము లయినవి. రాక (పూర్ణిమాచంద్రుడు) దహన మయి నది. భవనాకాశము సాగర మయినది. ఇందు కుసుమత్వ శరత్వములను కవి యొకచో నిరూపించెను. కాని యవి యేకాశ్రయ సంబంధమున నుండుట

యొచ్చుటను లేదు కావున విరోధము, నాయకుని విరోధము నివృత్తి చెందినను విరహిణి వనితకు దుఃఖజనకము లగుట భావింప నివృత్తి యగును.

౩౧. విభావన.

* కారణాభావ మున్నను కార్యోత్పత్తి విభావన యగును.

౧౭౬. వినైవ శస్త్రం హృదయాని యూనాం వివేకభాజామపి దారయంత్యః
అనంత మాయామయ వాగ్విలాసా జయంతి నీలోత్పలనేత్రాస్త్రియః.

శస్త్రము లేకుండగనే వివేకము కల యువకుల హృదయములను విదారణము చేయు ననంత మాయామయ వాగ్విలాసము గల నీలోత్పలలోచనలకు జై! ఇందు విదారణమున శస్త్రము కారణము. అది లేక పోయి నను దారణ మున్నది. మొదట విరుద్ధముగ గోచరించి కామినీవిలాసము కారణ మని భావించినప్పు డపరుద్ధ మగును. ఇచట దారణ మన్నది పీడా విశేష మనియే వివక్షితము. ద్వ్యధాభావము కాదు. శస్త్రము ద్వ్యధీకరణ కారణమె కాని కామపీడా కారణము కాదు. అయిన నిది గుర్తించునది. ముఖ్యదారణము ద్వ్యధాభవనమె. గౌణదారణము కామాదిజనిత పీడా విశేషము. గౌణముఖ్యదారణముల కభేద మున్నచో శస్త్రము కామపీడా కారణము కా వచ్చును.

౧౭౭. "యదవధి విలాసభవనం యౌవన ముదియాయ చంద్రవదనాయాః
దహనం వినైవ తదవధి యూనాం హృదయాని దహ్యంతే."

విలాసభవన మగు చంద్రవదన యౌవన ముదయించి నప్పటినుండి దహనము లేకుండగనే యువ హృదయములు దగ్ధము లగుచున్నవి. ఇందు హృదయ దాహమున యౌవనము నిమిత్త మని పర్యవసితార్థము గోచరించును. పూర్వపద్యమున మన్మథపీడా జనకములు విలాసము లుపాత్తములు కా లేదు. కాన విభావన యుక్తనిమిత్త యనుక్తనిమిత్త యని ద్వివిధ యగుచున్నది.

౩౨. విశేషోక్తి.

* ప్రసిద్ధ కారణ కలాప మున్నను కార్యానుత్పత్తి విశేషోక్తి.

కారణ మున్నను కార్య ముదయింపక పోవుట లోని విరోధము అప్రసిద్ధ కారణము లేమి భావింప నివృత్త మగును.

౧౭౮. ఉపనిషదః పరిపీతా గీతాపి చ హంత ! మతిపథం నీతా
తదపి న హా! విధువదనా మానస సదనా ద్బహి ర్యాతి.

యుపనిషత్తుల గ్రోలితిని. గీతను గూడ మతిమార్గమున బట్టితిని. కాని యా విధువదన మానస సదనము నుండి వెలికి రాదు. ఇందుపనిషదర్థ విమర్శము సకల లోకానిత్యత్వ జ్ఞానము విరక్తి హేతువు. అది యున్నను విరతి యుదయింపని విశేషోక్తి సంగతము. రాగాధిక్యము ప్రతిబంధక మని ప్రతీత మగును. ఇట్టి దచింత్య నిమిత్త మని కొందరు భావింతురు.

౫౩. అ సం గ తి.

* విరుద్ధముగా గన్పడు హేతుకార్యముల వైయధికరణ్య మసంగతి.

౧౪౯. "అఙ్గైః సుకుమారతరైః సా కుసుమానాం శ్రియం హరతి
ప్రహరతి హి కుసుమబాణో జగతీతల వర్తినో యూనః."

సుకుమారాంగములచే నా కాంతి కుసుమశ్రీ హరించినది. కుసుమ బాణుడు జగతిలో యువకుల ప్రహరించు చున్నాడు. ఇందు యువకుల వాస్తవ తాడన ముద్దిష్టము కాదు. కామపీడనమె వివక్షితము. "యత్రాపరాధః తత్ర దండః" యని కారణకార్యములకు సామానాధికరణ్యము ప్రసిద్ధము. కాని కుసుమశ్రీ హరణ మంగనలకు, తాడనము యువకులకు నగుట వైయధికరణ్యము మొదట విరుద్ధముగా గన్పడును. పర్యంతమున విరోధము భాసింపదు. వాస్తవముగా శ్రీహరణ మపరాధముగనె యుండదు. అంగనాంగ శోభా విశేషము భావించిన యువకులు కామపీడితు లైరి యను భావార్థానుసంధానమున విరోధము నివర్తించును.

౫౪. వి ష మ ము.

* అననురూప సంసర్గము విషమము.

౧౫౦. "అమృతలహరీ చంద్రజ్యోత్స్నా రమావదనాంబుజా
న్యధరితవతో నిర్మర్యాద ప్రసాద మహాంబుధేః
ఉదభవదయం దేవ! త్వత్తః కథం పరమోల్బణ
ప్రలయ దహన జ్వాలా జాలాకులో మహసాం గణః."

అమృతమును చంద్రుని రమావదనము నవధీరించిన నిరవధిక ప్రసాద సాగరుడవు కదా! దేవ! నీ నుండి ప్రళయాగ్ని జ్వాలా సమాకుల మయిన యీ తేజోగణ మెట్లు వచ్చినదయా?. ఇం దమృత మాధుర్యము చంద్ర శైత్యము రమావదనాహ్లాదము ప్రసాదము మొదలగు నానాగుణములు కల

కారణము నుండి తద్విరుద్ధ గుణములు కల ప్రతాప ముదయించుట యనను రూప సంసర్గము.

అనిష్టోత్పత్తి.

౧౮౧. "దూరీకర్తుం ప్రియం బాలా పద్మేనాతాడయ ద్రుషా
స బాణేన హతస్తేన తామాశు పరిషస్వజే"

ప్రియుని దూరీకరించుట కా పిల్ల రోషమున పద్మముతో గొట్టినది, దాన నాతడు తూపు తాపము పడెను. ఆమెను వెంటనే యాలింగనము చేసికొనెను ఇందు "ప్రియుని దూరీకరించుట" అను నిష్టార్థమై పద్మతాడనము ప్రయుక్తము. దాన ప్రియు దూరీకరణము జరుగక పోగా 'ప్రత్యుత' తదాలింగన మనిష్టము కలిగినది.

కేవలేష్టాప్రాప్తి.

౧౮౨. ప్రభాత సమయ ప్రభాం ప్రణయిని హ్నువానా రసా
దముష్య నయనాంబుజం సపది పాణినాఽమీలయత్
అనేన ఖలు పద్మినీ పరిమలాలి పాటచ్చరైః
సమీర శిశుకై శ్చిరా దనుమితో దినేశోదయః.

ప్రియుని విషయమై ప్రాతఃసమయ శోభను కప్పి పుచ్చినది (తెల్లవారిన దని యాతడు తెలియ కుండునట్లు చేయుటకునై) ప్రియురాలాతని నయనాంబుజ మప్పుడు కరమున గప్పివేసినది. కొంతసేపటికి ప్రియుడు పద్మినీ పరిమళము హరించు వాతపోతములచే సూర్యోదయ మూహించెను. ఇందు ప్రభాత మాయెనని ప్రియుడు తెలిసికొనమి తనకు సుఖసాధన మని కామినీభావనము. స్వేష్టసాధనమునకై యామె యత్నించినది కాని యది సిద్ధము కాలేదు. కావున నిష్టాప్రాప్తి. ఇందలి చమత్క్రియా విశేషమున వేరు విధమునగూడ సమన్వయింప వచ్చును. ప్రియున కట్టి పరిజ్ఞానము తనకు దుఃఖసాధనము. తన్నివృత్తి తన కిష్టము. అది లభింపమి యిష్టాప్రాప్తి యున్నది.

కేవలానిష్టప్రాప్తి.

౧౮౩. "ముకులితనయనం కరిణో గండం కండూయతో విషద్రుమ తటే
ఉదభూ దకాండ దహన జ్వాలా జాలాకులో దేహః."

కండ్లు మూసికొని గజము విషవృక్షమున గండము దురద పోగొట్టుకొనుచుండ దాని దేహ మసమయ దహన జ్వాలా మాలా సమాకుల

మయినది. కండ్లు మూసికొనిన దగుట కండూయన జన్యసుఖ మున్న నది యిష్టప్రాప్తి కాదు. అనిష్టప్రాప్తి స్పష్టము.

౩౫. సమము.

* అనురూప సంసర్గము సమము.

౧౭౪. "కువలయ లక్ష్మీం హరతే తవ కీర్తిస్తత్ర కిం చిత్రం?
యస్మాన్నిదాన మస్యా లోక నమస్యాంఘ్రిపంకజస్తు భవాన్."

నీ కీర్తి కువలయలక్ష్మి హరించు చున్నది. అది యేమి చిత్రము? నీవు లోకాభినంద్య పదపద్ముడ వగుట తన్నిదానము. ఇందు కువలయ పదమున శ్లేష యున్నది. అదియే కారణకార్యధర్మముల కైక్యము సంపాదించినది. లోకాభివాద్య చరణ కమలమున జనించిన కీర్తి కువలయ (లోక) లక్ష్మి హరించును. కు+వలయ, కువలయ పదద్వయార్థముల కైక్య మధ్యాహ్యము.

౧౭౫. బడబానల కాలకూట లక్ష్మీ మకర వ్యాల గణైః సహైధితః
రజనీ రమణో భవేన్నృణాం నకథం ప్రాణవియోగ కారణం?

బడబానలము, కాలకూటము, లక్ష్మి, మొసలి, సర్పముల సమూహముతో కూడ వృద్ధి పొందిన రజనీరమణుడు మానవుల కెట్లు ప్రాణవియోగ కారణము కాకుండును? ఇందు బడబానలాది వస్తువుల సంసర్గమున చంద్రునకు నట్టి గుణమె కలుగుట విశదము. పూర్వపద్యమున సంసర్గముత్పత్తిరూపము కారణసమాన గుణమున కార్య ముదయించినది.

౧౭౬. నితరాం ధనమాప్తుమర్థిభిః క్షితిప! త్వాం సముపాస్య యత్నతః
నిధనం సములంభి తావకీ ఖలు సేవా జన వాంఛితప్రదా.

'నితరాం' ధనము పొందుటకై యాచకులు యత్నమున నిన్ను సేవించిరి. వారలకు నిధనము లభించినది. నీ సేవ జనవాంఛిత మిచ్చును గదా! ఇందు నిధన పదమునకు రెండర్థము లున్నవి. ఆ మరణము—బహుధనమను నర్థద్వయ మునకు శ్లేషచే నైక్య మున్నది. బహుధనార్థమున వాంఛితార్థసిద్ధి యను సమభేదము సంగతము. ఇందే వ్యాజస్తుతి యున్నది. ముఖమున స్ఫురించు ధనప్రాప్తి రూప స్తుతిలో సమాలంకార మప్రతిహ్యాహము. మరణప్రాప్తి రూపార్థాంతరమున వ్యాజస్తుతి పూర్ణాంగ మగును. అనురూప సంసర్గము సంయోగాది స్వరూపమని భావించి నప్పుడును అనురూప్యము రెండు విధముల నుండును.

స్తుతిపర్యవసాయి.

౧౮౭. "అనాథః స్నేహార్ద్రాం విగలితగతిః పుణ్యగతిదాం
పతన్ విశ్వోద్ధర్త్రీం గదవిగలితః సిద్ధభిషజం
తృషార్తః పీయూషప్రకరనిధి మత్యంతశిశుకః
సవిత్రీం ప్రాప్తస్త్వామహ మిహ విదధ్యాః సముచితం.

దేవి! గంగే! నే ననాథుడను, నీవు స్నేహార్ద్రవు, నాకు గతి లేదు. నీవు పుణ్యగతి నిత్తువు. నేను పతితుడనగుచున్నాను. నీవు విశ్వ ముద్ధరింతువు. నేను వ్యాధి వికలితుడను, నీవు సిద్ధవైద్యవు. నేను తృషా పీడితుడను, నీవు సుధానిధివి, నే నత్యంతము శిశువును. నీవు తల్లివి, నేను నిన్ను చేరితిని, నీవు సముచిత మాచరింపుము. ఇం దనాథత్వాదులు కల నాకు స్నేహార్ద్రత్వాదులు కలవారితో ననురూప సంసర్గ మున్నది. ఈ సమానురూప్యము భాగీరథీ స్తుతిలో పర్యవసించును.

నిందాపర్యవసాయి.

౧౮౮. యుక్తం సభాయాం ఖలు మర్కటానాం
శాఖాస్తరూణాం మృదులాసనాని
సుభాషితం చీత్కృతి రాతిథేయీ
దంతైర్నఖాగ్రైశ్చ విపాటనాని.

వానరముల సభలో చెట్లకొమ్మలు మృదులాసనములు. ఇది యుక్తముగనే యున్నది. వాని చీత్కారమే సుభాషితము. పండ్లతో గోళ్లతో పీకుటయే యాతిథ్యము. ఇం దప్రస్తుతమగు మర్కట నిందా తదాశ్రిత ప్రస్తుతమున పర్యవసించును. "మర్కటముల వంటివారి సభలో నిట్టి సత్కారమే జరుగును" అను ననురూప సంసర్గ మాహాత్మ్యము, కపినిందా ప్రస్తుతము. అది చెప్పుట కవితాత్పర్యము కాదు. సభలో కలిగిన వారి నిందలో పర్యవసించును.

౩౬. విచిత్రము.

* ఇష్టసిద్ధికై యిష్టు లొనరించు విపరీతాచరణము విచిత్రము.

౧౮౯. "బంధోన్ముక్త్యై ఖలు మఖముఖాన్ కుర్వతే కర్మపాశా
నంతః శాంత్యై మునిశతమతానల్పచింతాం భజంతి
తీర్థే మజ్జంత్యశుభజలధేః పారమారోఢుకామాః
సర్వం ప్రామాదికమిహ భవభ్రాంతిభాజాం నరాణాం."

బంధమోచనమునకై యాగాదికర్మపాశము లొనరింతురు. అంతః శాంతికై శతమునుల మతముల యనల్పచింత వహింతురు. అశుభజలధి దాట వలెనని తీర్థమున మునుంగుదురు. సంసారమున భ్రాంతి పడిన నరుల కింతయు ప్రామాదికము కదా! ఇందు మొదటి పాదమున రూపకానుప్రాణిత మయిన విచిత్ర మున్నది. యాగాదికర్మ పాశ మనుట రూపకము. అందునను బంధమోచనము విపరీత మగును. ద్వితీయచరణమున శుద్ధవిచిత్రమే యున్నది. శాంతిలో చింత విపరీతము కదా!

౩౭. అధికము.

* ఆధారాధేయముల నొకటి విస్తృత మగుటకై వేరొకటి న్యూన మనుట యధికము.

౧౯౦. లోకానాం విపదం ధునోషి, తనుషే సంపత్తిమత్యుత్కటా
మిత్యల్పేతర జల్పితైర్జడధియాం భూపాల! మా గా మదం
యత్కీర్తిస్తవవల్లభా లఘుతర బ్రహ్మాండ సద్మోదరే
పిండీకృత్య మహోన్నతామపి తనుం కష్టేన హా! వర్తతే.

రాజా! నీవు లోకుల యాపద పోగొట్టుదువని, యధికసంపత్తి కూర్తువని మందబుద్ధుల మాటలచే మదము పొందకుము. నీ యిష్టకీర్తి యత్యల్ప మయిన బ్రహ్మాండసదనోదరమున తన యున్నత తనువు ముడుచుకొని కష్టమున వర్తించు చున్నది. ఇందు బ్రహ్మాండమున కతిసూక్ష్మత్వ కల్పనమున నాధేయ మగు కీర్తికి పరమ మహత్త్వము సిద్ధించును. దీనిచే వ్యాజస్తుతికి పరిపోషము కలుగు చున్నది.

౩౮. అన్యోన్యము.

* అన్యోన్యము విశేష మాధానించుట యన్యోన్యము.

గుణవిశేషాధానము.

౧౯౧. "సుదృశో జిత రత్నజాలయా సురతాంత శ్రమ బిందుమాలయా
అలికేన చ హేమకాంతినా విదధే కాపి రుచిః పరస్పరం"

ఆ సుదృశ యొక్క రత్నజాల మధఃకరించిన రతాంత శ్రమబిందు మాల, హేమకాంతి కల యలికము పరస్పర మొక కాంతి కూర్చినవి. ఇందు రుచి (కాంతి) గుణ మగుట గుణరూప విశేషాధాన మున్నది.

క్రియా విశేషాధానము.

౧౯౨. పరపూరుష దృష్టిపాత వజ్రాహతి భీతా హృదయం ప్రియస్య సీతా
అవిశత్పర కామినీ భుజంగీ భయాతః సత్వరమేవ సోపి తస్యాః."

పరపురుషుల దృష్టిపాత మనెడు వజ్రపాతమున భీతయై సీత ప్రియుని హృదయము ప్రవేశించినది. ఆతడును పరకామిని యనెడు భుజంగి భయమున సత్వరమె యామె హృదయము జేరెను. ఇందు క్రియారూపమగు విశేష మాధానించుట కలదు.

౩౯. విశేషము.

* ప్రసిద్ధాశ్రయము వినా యాధేయము వర్ణించుట యొక విశేషము.

ఒకయాధేయ మొక్కసారి యనేకాధారగతముగ వర్ణించుట యపర విశేషము.

౧౯౩. "అయే! రాజన్నాకర్ణయ! కుతుక మాకర్ణనయన!
త్వదాధారా కీర్తిర్వసతి కిల మౌలౌ దశదిశాం
త్వదేకాలంబోఽయం గుణగణ కదంబో గుణనిధే!
ముఖేషు ప్రౌఢానాం విలసతి కవీనా మవిరతం"

ఆకర్ణనయన! అయే! రాజా! యీ కుతుక మాకర్ణింపుము! త్వదాధార కీర్తి దశదిశా శిరసుల వసించు చున్నది. ఓ! గుణనిధీ! త్వదేకాలంబ మయిన యీ గుణ కదంబము నిత్యము ప్రౌఢకవుల ముఖము లందు విలసించు చున్నది. ఇందు కీర్తిగుణములకు ప్రసిద్ధాశ్రయుడు రాజు వినా దిశామౌళి గతముగా వర్ణన మున్నది.

౧౯౪. "నయనే సుదృశాం, పురో రిపూణాం
వచనే వశ్యగిరాం మహాకవీనాం
మిథిలాపతి నందినీ భుజాన్తః స్థిత
ఏవ స్థితిమాప రామచంద్రః".

రామచంద్రుడు సీతా భుజాంతర మందుండియె సుదృశల నయనమున, రిపువుల యెదుట, వశ్యవాక్కు లయిన మహాకవుల వచనమునను స్థితి పొందెను. ఇందు రాము డొక్క డాధేయము. పరిమిత సీతా హృదయాధార ముండియు యుగపదనేకాధారముగ నుండుట రెండవ విశేషము.

౮౦. వ్యాఘాతము.

* ఒకడొక కారణమున కార్య మొనరింప తదన్యుడా కారణమునసె తద్విరుద్ధ మాచరించుట వ్యాఘాతము.

౧౯౫. "దీనద్రుమాన్వచోభిః ఖలనికరైరనుదినం దలితాన్
పల్లవయంత్యుల్లసితా నిత్యం తైరేవ సజ్జనధురీణాః"

ఖలు లనుదినము తమ వచనములచే దీను లగెడు తరువుల దలన మొనరింప సజ్జన ధురీణు లుల్లసితులై వచనముల చేతనే వాని నిత్యము పల్లవింప జేయుచున్నారు. ఇందు ఖలుల పరుషవచనము సజ్జనుల మధురవచనమును వచనముగనె యున్నప్పుడు వచనముల దలనము, వలనములనె పల్లవనమనుట విరోధము స్ఫురించును. అనంతరమున నివర్తించును.

ఒకడొనరింప దలచిన కార్యము వ్యాహతము చేయుటయు వ్యాఘాతమె యగును.

౧౯౬. "విముంచసి యది ప్రభో! ప్రియతమేతి మాం సుందరే
తదా సహ నయస్వ! మాం ప్రణయ యంత్రణా యంత్రితః
అథ ప్రకృతిభీరు రిత్యఖిల భీతిభంగ క్షమాత్
న జాతు భుజమండలాదవహితో బహిర్భావయ!"

ప్రియా! ప్రియతమ యని నన్ను సుందరమునసే విడుతువా! ప్రణయాధీనుడవై నన్ను నీతో గొనిపొమ్ము. ఇక సహజభీరు వని తలతు వేని సర్వభయము పోగొట్టు నీ భుజమండలము నుండి నన్ను దూర ముంచకుము. దండకారణ్యము పోదలచిన రాము నుద్దేశించి సీత పలుకు వచన మిది. ఇందు చేయదలచిన కార్యవిఘాత మున్నది.

౮౧. శృంఖల : కారణమాల.

* వరుసగా నున్న వానిలో పూర్వపూర్వ ముత్తరోత్తరమునను, ఉత్తరోత్తరము పూర్వపూర్వమునను సంసృష్ట మగుట శృంఖల. శృంఖలయే కార్యకారణభావమున ననుగుణ మగుట కారణమాల.

౧౯౭. లక్ష్మ్యాత్ర పుణ్యైః గృహిణీ మనోజ్ఞా తయా సుపుత్రాః పరితః పవిత్రాః
స్ఫీతం యశస్తైః సముదేతి నూనం తేనాస్య నిత్యః ఖలు నాకలోకః.

ప్రత్యక్షమువలన సుబోధ్య గృహిణి లభించును. గృహిణిచే సంతతపవిత్రు లయిన సుపుత్రులు లభింతురు. పుత్రులచే విస్తృతయశ ముదయించును. యశమున నాకలోకము సిద్ధ మగును. ఇందు కారణకథనమే ముఖ్య మన్నచో తత్కారణము దానికారణ మను రీతిని గాని, అది యొకదాని కారణ మదియు వేరొకదాని కారణ మను రీతిని గాని కారణమాల యుక్తము. కార్యోక్తియే ముఖ్య మన్నచో దాని కార్య మిది, దీని కార్యమిది యని గాని, ఇది యొకదాని కార్యము, అదియు వేరొకదాని కార్యమని కారణమాల యుక్తము. ఇందంతట మొదట చెప్పినదియే నిర్వాహ్యము. అట్టి క్రమమును నిబంధనమే యీ కారణమాలారూప మగుట రమణీయము. కానిచో భగ్నప్రక్రమము నాటిల్లును.

౮౨. ఏకావళి.

* శృంఖలయో విశేష్యవిశేషణభావమున సంసర్గము కలదయిన ఏకావళి.

౧౯౭. స పండితో యః స్వహితార్థదర్శీ హితం చ తద్యత్ర పరానపక్రియాః
పరే చ తే యే శ్రితసాధుభావాః సా సాధుతా యత్ర చకాస్తి కేశవః.

స్వహితము గుర్తించువాడె పండితుడు. పరాపకారము లేకుండునదియే హితము. సాధుభావము కలవారలె పరులు. కేశవుడు ప్రకాశించిననె సాధుత. ఈ యుదాహరణమున పూర్వపూర్వము విశేష్య మయినది. ఉత్తరోత్తరము విశేషణ మయినది.

౮౩. సారము.

* శృంఖలయో రుత్కృష్టాపకృష్టభావమున సంసర్గము కలదైన సారము.

౧౯౮. "జంబీర శ్రియ మతిలంఘ్య లీలయైవ
వ్యానమ్రీకృత కమనీయ హేమకుంభౌ
నీలాంభోరుహనయనేఽధునా కుచౌ తే
స్పర్ధేతే ఖలు కనకాచలేన సార్ధం".

ఓ! నీలాంభోరుహనయనా! లీలగా జంబీరశోభ లంఘించి రంగారు బంగారు కడవల నణచి నీ కుచములు కనకాచలముతో స్పర్ధించుచున్నవి. ఇం దేకవిషయముగా నుత్తరోత్తరోత్కర్ష యున్నది. పూర్వపూర్వవిశే

షములు కల పదము లుత్తరోత్తర విశేషములు కల పదములగుట యుత్కర్షం. అది పదైకవిషయము. పరిణామభేదమున ప్రత్యేకభేద మిందున్నదని కొందరందురు. కాని పదత్వరూపమున కన్న నేకవిధమగుట ఏక విషయత్వము నూపపాదమె.

అనేక విషయము.

౨౦౦. "గిరయో గురవస్తేభ్యోఽప్యుర్వీ గుర్వీ తతోఽపి జగదండం
జగదండాదపి గురవః ప్రలయేఽప్యచలా మహాత్మానః"

గిరులు గొప్పవి. వాని కన్న నుర్వి గుర్వి. అంతకన్నను జగదండము గొప్పది. జగదండము కన్నను ప్రలయమందు చలనము లేని మహాత్ములు గొప్పవారు. సమన్వయము స్పష్టము. ఇం దుత్కర్ష గుణకృతము. వేదమునందు నిది యున్నది.

౨౦౧. "మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః
పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః"

మహత్తు కన్న నవ్యక్త ముత్కృష్టము. అవ్యక్తము కన్న పురుషు డుత్తముడు. పురుషుని కన్న నుత్తమము లేదు. అది దిక్కు. అది గతి. ఇం దుత్కర్ష స్వరూపమాత్ర కృతము. ఉత్కర్ష యిందు గుణకృత మనరాదు. పురుషుడు నిర్గుణుడు. ఇట్లే ఈ యలంకారమున నపకర్ష యు నుదాహార్యము.

౪౪. కావ్యలింగము.

* ప్రకృతార్థోపపాదకముగా వివక్షిత మయిన హేతురూపార్థము కావ్యలింగము.

౨౦౨. "వినింద్యా న్యున్మత్తై రపి చ పరిహార్యాణి పతితై
రవాచ్యాని వ్రాత్యైః సపులక ముపాస్యాని పిశునైః
హరంతీ లోకానా మనవరత మేనాంసి కియతాం
కదా ప్యశ్రాంతా త్వం జగతి పునరేకా విజయతే"

ఉన్మత్తులచే వినింద్యములు, పతితులచే పరిహార్యములు, వ్రాత్యులచే నవాచ్యములు, సమాసక్తులచే సపులక ముపాస్యములు నగు నెన్నియో లోక పాపముల హరించుచును నిత్య మశ్రాంతవై జగమున నీ వొకతెవే "విజయతే" ఇందు భగవతి భాగీరథి యుత్కర్ష యనన్యసాధారణముగా నిరూపితము. అది యందరి యెడ ఘటింపదు. తదుపపాదనమునకై నిత్య

మనంత లోకపాపముల హరించునట్టి భాగీరథి "యత్రాంతి" యని నిరూపిత యయినది. ఈ 'యత్రాంతి' యను సుబంతార్థము విశేషాకారమున వివక్షిత మగుట కావ్యలింగము. పద్యమునందలి పాపము లున్నత్త పతిత వ్రాత్య పిశునుల వగుట నిట్టి వాని హరించు భాగీరథి ప్రశస్తి యనితరలభ్యము.

౨౦౩. తవాలంబాదంబ! స్ఫురదలఘు గర్వేణ సహసా
మయా సర్వేఽవజ్ఞా పురపథ మనీయంత విబుధాః
ఇదానీ మౌదాస్యం యది భజసి భాగీరథి! తదా
నిరాధారో హా! రోదిమి కథయ! కేషామిహ పురః?

అంబా! నీ యాలంబమున నేను గర్వపడి విబుధుల నందర నవజ్ఞ చేసితిని. భాగీరథి! నీ విప్పు డుదాసీనత వహించిన నో నిరాధారుడ నెవరి యెదుట నేడ్తును? చెప్పుము!. ఇందు నిరాధారు డగుటచే నందరు ద్వేషించిరని వ్యక్తమగును. అందవజ్ఞ చేయుట యను తిజంతార్థ ముపపాదకము.

౪౫. అర్థాంతరన్యాసము.

* సామాన్యముచే విశేషమును, విశేషముచే సామాన్యమును
సమర్థించుట యర్థాంతరన్యాసము.

౨౦౪. "కరికుంభతులా మురోజయోః క్రియమాణాం కవిభి ర్విశృంఖలైః
కథమాలి! శృణోషి సాదరం? విపరీతగ్రహణా హి యోషితః."

సఖీ! విశృంఖలకవు లురోజములను కరికుంభతుల నిరూపింతురే! అది నీ వెట్లు సాదరము వినెదవు? ఇం దామె సాదరము వినుట యనుచితము. అది యనిష్టసాధన మయిన నామె యిష్టసాధనమని తలచి వినినది. అది యామె భ్రాంతి యగుట నెరుగుము. ఆమె స్త్రీ యగుటచే భ్రాంతి పొందుట ప్రతిపాదిత మయినది. ఇందు విశేషమునకు సామాన్యము సమర్థకముగ నున్నది.

౨౦౫. "భవత్యా హి వ్రాత్యాధమ పతిత పాఖండ పరిష
త్పరిత్రాణస్నేహః శ్లథయితు మశక్యః ఖలు యథా
మమాప్యేవం ప్రేమా దురితనివహే ష్వంబ జగతి
స్వభావోఽయం సర్వైరపి ఖలు యతో దుష్పరిహరః."

అంబా! భాగీరథి! బ్రాత్యాధము పతిత పాషండుల పరిషత్తు పరిత్రాణ మొనరింప వలె ననుచు నీ యాదరము శిథిల మొనరింప శక్యము కాదు. ఎట్లన? నాకు నీ జగమున నిష్ఠ నష్టులందరిలి ప్రేమ యశిథిలము. ఏరికి నీ స్వభావము సుప్పరిహారము కదా? ఇందున భాగీరథి స్తోత్ర వృత్తాంతములు రెండును విశేషరూపములు. చతుర్థచరణమున సామాన్యార్థము సమర్థకముగ నున్నది.

౪౬. అ ను మా న ము.

* అనుమితి కరణ మనుమానము.

సాధారణ మనుమానము కవిప్రతిభోల్లిఖితమై చమత్కారి యగుచో కావ్యాలంకార మగును.

౨౦౬. "తస్మిన్మణివ్రాత హతాంధకారే పురే నిశాలోప విధాన దక్షే
సద్యో వియుక్తా దివసావసానం కోకాః సశోకాః కథయంతి నిత్యం.

ఆ పురమున రాత్రిని లోపింప జేయగల మణు లంధకారము పోగొట్టినవి. అందు వియోగము పొంది శోకము కల కోకములె నిత్యము దివసావసానమును చెప్పుచున్నవి. ఇందు చెప్పుట యన్నది స్ఫుటబోధ యనుమిత్యాత్మకము. ఎప్పు డెప్పుడు శోకవియోగము కలుగునో యప్పుడప్పుడు దివసావసాన మని భాసించును. "ఇప్పుడు దివసావసాన మయినది. కోకములు సశోకము లయినవి గనుక" యని స్ఫుటబోధ.

౪౭. య థా స ం ఖ్య ము.

* ఉపదేశక్రమమున నర్థముల సంబంధము యథాసంఖ్యము.

౨౦౭. ద్రుమ పంకజ విద్వాంసః సర్వ సంతోష పోషకాః
ముధైవ హంత! హన్యంతే తుషార హిమ దుర్జనైః.

వృక్షము పద్మము విద్వాంసుడు సర్వ సంతోష పోషకులు. తుషార హిమ దుర్జనులచే వ్యర్థముగా హతు లగుచున్నారు కదా!. ఇందు దీపక మనుప్రాణిత మయినది.

౨౦౮. వృందా పితృగహన చరౌ కుసుమాయుధ జనన హనన శక్తిధరౌ
అరి శూల లాంఛితకరౌ భీతిం మే హరిహరౌ హరతాం.

బృందావన శ్మశాన సంచారులు మన్మథుని జనన హనన శక్తుల ధరించిన వారు సుదర్శన శూల లాంఛితకరులు హరిహరులు నా భీతి హరింత్రు

గావుత ! ఇందు సమాసమున మైత్త్ర మన్వయము కలుగగా నవయావముల కన్వయ మర్థబలాన కలుగును.

౪౮. పర్యాయము.

* ఏకాధేయ మనేకాధికరణముల క్రమమున నుండుట పర్యాయము. ఏకాధికరణమున ననేకాధేయములు క్రమమున నుండుటయు పర్యాయము.

౨౦౯. ఆయాతా కమలాసనస్య భవనాత్ ద్రష్టుం త్రిలోకీతలం
గీర్వాణేషు దినాని కాని చిదథో నీత్వా పునః కౌతుకాత్
భ్రాంత్వా భూవలయే మహాకవికులో పాస్త్యా తనాస్యాంబుజే
రాజన్సంప్రతి సత్యధామని గిరాం దేవీ సుఖం వర్తతే.

గిరాందేవి కమలాసను భవనము నుండి త్రిలోకీతలము చూచుట కేతెంచి, గీర్వాణులలో గొన్నిదినములు గడపి, భూవలయమున మహాకవికుల ముపాసింప కౌతుకమున దిరిగి రాజా ! యిప్పుడు సత్యధాము మగు నీ వదనమున సుఖమున్నది. ఇందు గిరాందేవి క్రమముగా ననేకాధికరణము లందుండుట స్పష్టము. ప్రథమచరణమున నధికారణ మార్థము. చరణత్రయమున శాబ్దము.

౨౧౦. "విదూరా దాశ్చర్య స్తిమితమథ కించి త్పరిచయా
దుదంచచ్చాంచల్యం తదను పరితః స్ఫారితరుచి
గురూణాం సంఘాతే సపది మయి యాతే సమజని
త్రపాఘూర్ణత్తారం నయనయుగ మిందీవరదృశః "

ఆ పద్మదృశి నయనయుగము దూరమున నాశ్చర్య స్తిమిత మయినది. కొంత పరిచయమున చాంచల్యముచే శోభించినది. పిమ్మట ప్రసారిత మయినది. గురువుల సమీపములో నప్పుడు నేను రాగా సిగ్గుచే తారలు మిలమిల లాడినవి. అప్పుడె యనుకోకుండ వచ్చిన ప్రియుని చూడగా నొకతె సంభ్రమదృష్టి యిందు కలదు. ఇందు నయనయుగాధికరణమున విశేషణము లయిన స్తిమితత్వాదులకు క్రమికత్వ మున్నది. అన్నియు నొకసమయమున సంభవింపవు గదా !

౪౯. పరివృత్తి.

* పరుని వస్తువు గ్రహించి స్వకీయము సమర్పించుట పరివృత్తి.

౨౧౧. "అంగాని దత్త్వా హేమాంగి! ప్రాణాన్ క్రీణాసి చేన్నృణాం
యుక్తమేతన్న తు పున ర్లోచనాంబురుహ ద్వయం"

హేమాంగి! నీ యంగము లిచ్చి నరుల ప్రాణముల గొందువేని యుక్తము. కాని రెండు లోచనాంబురుహము లిచ్చి ప్రాణములు గొనుట యుక్తము కాదు. ఇందు సమమిచ్చి సమము గైకొనుట యను పరివృత్తి ప్రథమ భేదము సమపరివృత్తి ప్రథమార్థమున నున్నది ఉత్తరార్థమున విషమ పరివృత్తి కలదు. పద్మములు రెండిచ్చి ప్రాణములు గొనుట విషమపరివృత్తి.

౨౧౨ గరిమాణమర్పయిత్వా లఘిమానం కుచయుగాత్కురంగదృశాం
స్వీకుర్వతే నమస్తే యూనాం ధైర్యాయ నిర్వివేకాయ.

గరిమ నిచ్చి కురంగదృశల కుచయుగము నుండి లఘిమ స్వీకరించు నిర్వివేక యువక ధైర్యమునకు నమస్కారము. ఇట్టి వానిలో దానాదాన వ్యవహారము కవికల్పితము. వాస్తవము కాదు. వాస్తవ మయినచో నలంకారము కాదు.

౫౦. పరిసంఖ్య.

* సామాన్య ప్రాప్తార్థమునకు విశేషమున వ్యావృత్తి పరిసంఖ్య.

౨౧౩. "సేవాయాం యది సాభిలాషమసి రే! లక్ష్మీపతిః సేవ్యతాం
చింతాయామసి సస్పృహం యది చిరం చక్రాయుధశ్చింత్యతాం
ఆలాపం యది కాంక్షసే మధురిపోర్గాథా తదాలప్యతాం
స్వాపం వాంఛసి చేన్నిరర్గలసుఖే చేతః! సఖే! సుప్యతాం".

ఓరీ! సఖా! చేతమా! సేవలో నీ కభిలాష మున్నచో లక్ష్మీపతిని సేవింపుము. చింతనములో స్పృహ యున్నచో చిరము చక్రాయుధుని చింతింపుము. ఆలాపము కాంక్షింతువేని మధురిపు గాథ నాలపింపుము. స్వాపము వాంఛింతువేని నిరర్గలసుఖమున నిద్రింపుము, ఇందు రాగప్రాప్త మగు సేవ పరమేశ్వరు నందును విషయాంతరమందును ప్రసక్తము కాగా "విషయాంతరము సేవింప వలదు." అని యర్థబలమున గోచరించును. ఇది శబ్దోక్తము కాదు. కావున వ్యావృత్తియార్థి. ప్రశ్నపూర్వకము కానందున శుద్ధ.

౨౧౮. కిం తీర్థం? హరిపాదపద్మ భజనం, కిం రత్నమచ్ఛా మతిః
కిం శాస్త్రం? శ్రవణేన యస్య గలతి ద్వైతాంధకారోదయః
కిం మిత్రం? సతతోపకార రసికం తత్త్వావబోధః సఖే!
కః శత్రుర్వద! ఖేద దాన కుశలో దుర్వాసనా సంచయః.

తీర్థమేది? హరిపాద పద్మ భజనము. రత్న మేది? స్వచ్ఛమగు మతి. శాస్త్రమేది? శ్రవణమున ద్వైతాంధకారము పోగొట్టునది. సఖా! మిత్ర మెవరు? సతతోపకార రసిక మయిన తత్త్వావబోధము. శత్రు వెవరో చెప్పుము! ఖేదమిచ్చు దుర్వాసనా సంచయము. ఇందు హరి పాద భజనాదికమె తీర్థాదికము కాని యితరము కాదను నర్థము తాత్పర్య మర్యాదచే ప్రతీత మగును. అందుచే నార్థ-ప్రశ్నము లుంటచే ప్రశ్నపూర్వక పరిసంఖ్య.

౫౧. అర్థాపత్తి.

* వేరొక యర్థమున తుల్యకారణ మగుట యర్థాంతరాపత్తి యర్థాపత్తి.

౨౧౯. లీలాలుంఠిత శారదాపుర ధియామస్మాదృశానాం పురో
విద్యాసద్మ వినిర్గలత్కణముషో వల్గంతి చేద్బాలిశాః
అద్య శ్వః ఫణినాం శకుంతశిశవో దంతావళానాం శశాః
సింహానాం చ సుఖేన మూర్ధని పదం ధాస్యంతి శాలావృకాః.

హేలగా శారదాపురీ బుద్ధివైభవము కొల్లగొట్టిన మావంటి వారల యెదుట విద్యామందిరముల దిగజారిన కణముల దొంగిలించిన బాలిశులును పలుకుదురేని నేడో రేపో పిల్లపిట్టలు త్రాచుపాముల శిరమున, కుందేళ్ళు దంతావళముల మూర్ధమున, కుక్కలు నక్కలు సింహముల శిరమునను సుఖముగ పద ముంచగలవు ఇందు బుద్ధిమద్వృత్తాంతము ప్రకృతము. దానిచే నప్రకృత ఫణ్యాది వృత్తాంత ముపస్థిత మగుచున్నది. అసమాన ధీప్రాభవుల యెదుట మూర్ఖుల చాపల్యము ఫణుల యెదుట విహగశిశు చాపలము వంటి దని రెండిటికి సామ్య మున్నది. ఫణిశకుంతములు, దంతావళశశములు, సింహసృగాలము లప్రకృతము లనేకములు నిర్దిష్టము లగుట యర్థాపత్తి మాలా రూపము నయినది.

౫౨. వికల్పము.

* విరుద్ధములకు సాక్షిక ప్రాప్తి వికల్పము.

౨౧౬. "ప్రాణాంసర్పయ! సీతాం వా గృధ్రాంస్తర్పయ! వా ద్విజాన్
యమం భజస్వ! రామం వా యథేచ్ఛసి తథా చర!"

ప్రాణములనేని సీతనేని యర్పింపుము! గృధ్రములనేని ద్విజులనేని తర్పింపుము! యమునేని రామునేని సేవింపుము! నీ యిష్ట మాచరింపుము! ఇందిది యవభాసించును. మానరక్షణమె నీ కభీష్ట మయిన ప్రాణముల నర్పింపుము. గ్రద్ధల తృప్తి పొందింపుము. యముని సేవింపుము. జీవనరక్షణమె నీకు ప్రమాణ మేని సీతనర్పింపుము. ద్విజుల తోష పెట్టుము. రాముని సేవింపుము. ప్రాణ గృధ్ర యములో? సీతా ద్విజ రాములో? అన్నిటికి యౌగపద్యము సంభవింపదు. పర్యాయప్రాప్తియె. అయినను ప్రాణ సీతలకు గృధ్ర ద్విజులకు, యమ రాములకు పరస్పర మౌపమ్యము భాసించును. ఇట్లిచట వికల్పము చమత్కారియై యలంకార మయినది.

౫౩. సముచ్చయము.

* పదార్థములకు యౌగపద్యాన్వయము సముచ్చయము.

"యుగపత్"అనుట క్రమవ్యావృత్తికై. ఏకక్షణాన్వయ మని కాదు. కొంచెము కాలభేద మున్నను సముచ్చయ భంగము లేదు.

౨౧౭. ఆతామ్రా సింధుకన్యాధవ చరణ నఖోల్లాసి కాంతిచ్ఛటాభిః
జ్యోత్స్నాజాలైర్జటానాం త్రిపురవిజయినో జాత జాంబూనద శ్రీః
స్వాభావ్యాదచ్ఛ ముక్తాఫల రచిత లసద్గుచ్ఛ సచ్ఛాయ కాయా
పాయాదాయాస జాలాదమర సరిదఘవ్రాత జాత శ్రమాన్నః.

శ్రీరమాధవుని చరణనఖముల కాంతిధారలచే నెఱ్ఱనై, పరశివుని జటల జ్యోత్స్నలచే జాంబూనద శ్రీకమై స్వభావసహజముగా స్వచ్ఛ ముక్తాఫల గుచ్ఛ సచ్ఛాయమై విలసిల్లు దేవనది యాయాస జాలము కల యఘసంఘాత సంజాత శ్రమము నుండి మమ్ము రక్షించు గావుత! ఇందు తామ్ర స్వర్ణవర్ణ ధవల గుణసులకేకధర్మ్యాన్వయ మున్నది. హరిచరణ నఖ సంసర్గ సమయమున హరజటాసంసర్గము లేదు. కాన రక్త పీత వర్ణములకు యౌగపద్యము సంభవింపదు. అయినను గంగాసహజ ధవలిమతో వానికి సంబంధ మున్నదని యభ్యూహ్యము.

౫౪. సమాధి.

* కార్యమునకు కారణాంతరమున సౌకర్యము కలుగుట సమాధి.

౨౧౭. అయాన్తోష నిశా మనో మృగదృశామున్నిద్ర మాతన్వతీ
మానో మే కథమేష సంప్రతి నిరాతంకం హృది స్థాస్యతి?
ఊహాపోహమిమం సరోజనయనా యావ ద్విధత్తేతరాం
తావత్కామనృపాతపత్ర సుషమం బింబం బభాసే విధోః.

"మానవతుల మనము మేల్కొలిపి రాత్రి రానే వచ్చినది. నా మనమున నిరాతంకముగా నీ మాన మెట్లుండును?" సరోజనయన యిట్లూహా పోహ మొనరించు నంతలో కామదేవుని గొడుగు చంద్రమండల మవభాసించినది. ఇందు రాత్రిసంనిధానముననె సిద్ధించు మానవినాశము చంద్రోదయమున ననాయాసమున సిద్ధ మగుట వర్ణితము.

౨౧౮. నవప్రసంగం దయితస్య లోభాదంగీకరోతి స్మ యదా నతాంగీ
శ్లథం తదాలింగనమప్యకస్మాత్ ఘనో నినాదైర్ఘనతాం నినాయ.

నతాంగి లోభమున దయితుని నవప్రసంగ మంగీకరింపగా వదులుగా నున్న తదాలింగనము నకస్మాత్తుగా ఘనము నినాదములచే ఘనము చేసెను. ఇందు మేఘధ్వనులచే నాలింగనము సాంగ మయినది.

౫౫. ప్రత్యనీకము.

* ప్రతిపక్షసంబంధి తిరస్కారము ప్రత్యనీకము.

లోకమున ప్రతిపక్ష తిరస్కారమునకై యనీకము ప్రయోగింతురు. ఆశక్తి లేకున్న ప్రతిపక్షసంబంధి నొకని తిరస్కరింతురు. ప్రతిపక్షము బలము కలదగుట తాను దుర్బల మగుట యిందు గోచరించును.

౨౨౦. రే! రే! మనో! మమ మనోభవ శాసనస్య
పాదాంబుజద్వయ మనారత మామనంతం
కిం మాం నిపాతయసి సంస్మృతి గర్త మధ్యే
నైతావతా తవ గమిష్యతి పుత్రశోకః.

ఓరీ! మనసా? మనోభవశాసనుని పాదాంబుజము లనారతము చింతించు నన్ను సంసారపు గోతిలో పడవేయుదు వేమి? ఇంతతో నీ పుత్రశోకము పోదే!. ఇందు మనసు మనోభవ హరకు నేమియు చేయజాలక తత్పదచింతకు నెదుర్కొనుటచే ప్రత్యనీకము సంగతము.

౫౬. ప్రతీపము.

* ప్రసిద్ధౌపమ్య వైపరీత్యమున జౌపమ్యము వర్ణించుట ప్రతీపము.

ప్రసిద్ధోపమాన ముపమేయము కాగా న్యూనతయు, నుపమేయ ముప మానము కాగా నాధిక్యమును భాసించుట ప్రతీపమున ఫలము. ఇదియే యుపమా వైలక్షణ్య బీజము.

౨౨౧. కింజల్పసి ముగ్ధతయా హంత! మమాంగం సువర్ణ వర్ణమితి
తద్యది పతతి హుతాశే తదా హతాశే! తవాంగవర్ణం స్యాత్.

నా యంగము సువర్ణవర్ణ (సదృశ) మని మౌగ్ధ్యమున పల్కెదవు. ఓసీ! హతాశా! అ సువర్ణము హుతాశమున పడినచో నీ యంగవర్ణ మగును గదే! ఇందు పూర్వార్ధమున "అంగము సువర్ణవర్ణ" మనుట యుపమ. దానిచే సువర్ణవర్ణాధిక్యము గోచరించును. దాని కాదని యుత్తరార్ధమున ప్రతీపము బాలాంగ వర్ణాధిక్య మవగమింప జేయును. హుతాశపాతము లేకున్న ప్రతీపమును దుర్లభము. ఈపమ స్వప్నమున గూడ సంభవింపదని ముగ్ధత్వహతాశత్వములచే గోచరించును. ప్రాచీనాసురోధమున ప్రతీపము పృథగలంకారమని నిరూపితము.

౫౭. ప్రౌ ఢో క్తి.

* ఒకదాని యందతిశయము ప్రతిపాదించుటకై యట్టిదాని సంసర్గ ముద్భావించుట ప్రౌఢోక్తి.

౨౨౨. "మంథాచల భ్రమణవేగ వశంవదా యే
దుగ్ధాంబుధే రుదపతన్నణవః సుధాయాః
తై రేకతా ముపగతై ర్వివిధౌషధీభిః
ధాతాససర్జ తవ దేవ! దయాదృగంతాన్"

మంథగిరి భ్రమణవేగమున క్షీరసాగరమునుండి సుధాణువు లెగురగా వానితో నైక్యము పొందిన వివిధౌషధులతో నీ దయా దృగంతములను ధాత సృజించెను. ఇందు దృగంతముల కవి చెప్పదలచినవి సంజీవకత్వా ద్యమృతగుణములు మాత్రమె కాదు. నిఖిలజన వశీకారకత్వాదులను గూడ చెప్పదలచియె సుధాకణములం దౌషధీసంసర్గ మతిశయమునకై నిరూపించెను.

౫౮. ల లి త ము.

* ప్రకృతధర్మి యందు ప్రకృతధర్మ ముల్లేఖింపక యప్రకృత వ్యవహార సంబంధము నిరూపించుట లలితాలంకారము.

౨౨౩. క్వ వా రామః కామప్రతిభటలలాటంతప బలః ?
తవ క్వామీ వీరాః రణశిరసి ధీరా ముఖభుజాం ?
దిదక్షోస్త్రైలోక్యం ప్రలయశిఖినః పద్మసుభగ
ప్రగల్భైః ప్రాలేయైః ప్రశమమసి కర్తుం వ్యవసితః.

శివుని కూడ శ్రమ పెట్టు బలము కల రాము డెక్కడ ? యాగ భోజుల రణశిరమున ధీరులయిన నీ వీరు లెక్కడ ? ముల్లోకముల దహించు ప్రలయాగ్నిని పద్మసరాభవ ప్రగల్భము లయిన ప్రాలేయములతో ప్రశమింప జేయుటకై యత్నపడితివి కదా !. ఇందు రావణుడు ప్రకృతిధర్మి. పరు లిచ్చిన పురోడాశము తిను దేవతల నోడించుట ధీరు లయిన కుంభకర్ణాది వీరుల గూడి శ్రీరామభగవాను పరాభవింప దలతువు.'' అను ప్రకృతవ్యవహారము కంఠరవమున నిరూపితము కాలేదు. మంచుకణములచే నగ్ని ప్రశమనాత్మక మయిన యప్రకృతవ్యవహార మె యుపాత్తము. విషయి యున్నది. విషయము లేదు. విషయోపాదాన మున్న నిదర్శన యగును. ఇచట లలితాలంకారమె.

౫౯. ప్రహర్షణము.

* సాక్షాత్తద్యత్నము లేకున్నను అభీష్టార్థలాభము ప్రహర్షణము.

౨౨౪. "తిరస్కృతో రోషవశా త్పరిష్వజన్
ప్రియో మృగాక్ష్యా శయితః పరాఙ్ముఖః
కిం మూర్ఛితోఽసావితి కాందిశీకయా
కయా చిదాచుంబ్య చిరాయ సస్వజే."

ఆశ్లేషించు ప్రియుని రోషవశాన మృగాక్షి తిరస్కరించినది. అత డటు తిరిగి శయనించెను. అయ్యో ! కోపించినా డేమో ? యని బెదిరి బెంబేలు పడిన యామె యాతని ముద్దిడి చిరము పరిష్వజించినది. ఇందు ప్రియునకు యత్నమేమియు లేకున్న నిష్టలాభ మున్నది.

౨౨౫. కేలీమందిరమాగతస్య శనకైరాలీరపాస్యేంగితైః
సుప్తాయాః సరుషః సరోరుహదృశః సంవీజనం కుర్వతః
జానంత్యప్యనభిజ్ఞయేవ కపటవ్యామీలితాక్ష్యా సఖి!
శ్రాంతాసీత్యభిధాయ వక్షసి తయా పాణిర్మమాధీయత.

కేలీమందిరమునకు నే నేగితిని. చెలియల నందరిని మెల్లగా మిషపెట్టి పంపివేసి, రోషమున శయనించియున్న పద్మనయనకు వీవనతో విసురుచుంటిని. అపు డామె యంతయు తెలిసియు తెలియనిది వలె కపటమున కన్నులు మూసికొనియే "సఖి! శ్రాంత శయితాసి" యని పలికి నాహస్తమును వక్షమున కూర్చుకొనినది. ఇందు భామినీ రోషనివారణ మునకై యత్నమొనరింప కాముకునకు రోషనివారణమున కన్న నధికతర సుఖప్రద మయిన కుచోపరి హస్తవిన్యాస మాసంజిత మయినది. వాంఛితార్థ సిద్ధికై యత్నమొనరింపగా నంతకన్న నధికతరార్థలాభ మను ప్రహర్షణభేద మిచట సంగత మగుచున్నది.

౬౦. విషాదనము.

* అభీష్టార్థ విరుద్ధ లాభము విషాదనము.

౨౨౬. "స్వస్వవ్యాపృతి మగ్న మానసతయా మత్తో నివృత్తే జనే
చంచూకోటి నిపాటితార్గల ఇతో యాస్యామ్యహం పంజరాత్
ఏవం కీరవరే మనోరథమయం పీయూష మాస్వాదయ
త్యంతః సంప్రవివేశ వారణకరాకారః ఫణి గ్రామణీః."

"తమ తమ పనులలో మగ్నమానసులై జనులు నా నుండి పోగా, ముక్కుతో నగ్గలము తొలిగించి పంజరము నుండి వెలి కేగుదును" అని చిలుక మనోరథ సుధ నాస్వాదించు చుండగనే యేనుగు తొండము వంటి కోడెత్రాచు లోపల ప్రవేశించినది. ఇం దప్రకృత శుక వృత్తాంతమున ప్రకృతమగు భగ్నాశయుని వృత్తాంతమును కవి బోధింప గలచెను గాన అప్రస్తుతప్రశంస యున్నది. అర్గలము తీసి పోవుదు ననియె శుకము తలచినది. వెడలుటకు యత్న మొనరింపలేదు. కాన విషమాలంకారము కాదు. అభీష్టార్థ విరుద్ధలాభ మున్నందున విషాదనమె యప్రస్తుతప్రశంస కూడి సుసంగత మయినది.

౨౨౭. "చేలాంచలేనానన శీతరశ్మిం సంవృణ్వతీనాం హరిదృశ్వరీణాం
గోపాంగనానాం స్మరజాతకంపాదకాండసంపాతమియాయ నీవీ"

హరిని జూచు గోపాంగనలు చేలాంచలమున ముఖమును మాటు చేసికొనుచుండ స్మరజాతకంపమున కోకముడి యకాండ సంపాతము పొందినది. (జారినది) ఇందాననగోపన మిష్టము. తద్విరుద్ధార్థము నీవిస్ఖలనము. సాత్త్వికకంపమున నది యుత్పన్నము. కావున విషాదనము యుక్తము.

౬౧. ఉల్లాసము.

* అన్యదీయ గుణ దోష ప్రయుక్తముగా అన్య గుణ దోషాధాన ముల్లాసము.

గుణమున గుణము, గుణమున దోషము, దోషమున గుణము, దోషమున దోషము నని యిది చతుర్విధము.

౨౨౭. "అలభ్యం సౌరభ్యం హరతి సతతం యః సుమనసాం
క్షణాదేవ ప్రాణానపి విరహశస్త్రక్షతహృదాం
త్వదీయానాం లీలాచలిత లహరీణాం వ్యతికరా
త్పునీతే సోఽపి ద్రాగహహ! పవమాన స్త్రిభువనం"

సతత మలభ్య సుమనః సౌరభ్యము హరించునది, విరహశస్త్రము క్షతహృదయు లగువారి ప్రాణముల క్షణమున హరించునది యగు వాయువు కూడ లీలాసంచలితము లయిన నీ లహరుల సంబంధమున మూడు లోకముల పవిత్రము చేయుచున్నది కదా! హా! హా! ఇందు గంగాలహరుల పావనత్వాతిశయమున పవమానునకు పావనత్వ గుణాంతరము వర్ణిత మయినది.

౨౨౮. "విశాలాభ్యామాభ్యాం కిమిహ నయనాభ్యాం ఖలు ఫలం
న యాభ్యామాలీఢా పరమరమణీయా తవ తనుః
అయం తు న్యక్కారో జనని! మనుజస్య శ్రవణయో
ర్యయోర్నాంతర్యాతస్తవ లహరీ లీలా కలకలః."

తల్లీ! పరమరమణీయమగు నీ తను వాలీఢము కాకున్న విశాలములు అయినను నయనముల కేమి ఫలము? నీ లహరీ లీలాకలకలము చెవులలో జేరకుండుట మానవునకు తిరస్కారము కదా! ఇందు శ్రీభాగీరథీ రమణీయత్వ గుణమున, తద్రూపవిముఖము అయిన నయనములకు నిష్ఫలతాదోషము, శబ్ద విముఖశ్రవణములకు ధిక్కారదోషము నిరూపిత మయినది. ఇట్లే యితరములు అనుసంధేయములు.

౬౨. అవజ్ఞ.

* ఉల్లాస విపర్యయ మవజ్ఞ.

అన్యదీయ గుణదోషములచే గుణదోషాధానము లేకుండుట యని పర్యవసితార్థము.

౨౩౧. "నిష్ణాతోపి చ వేదాంతే వైరాగ్యం నైతి దుర్జనః
చిరం జలనిధౌ మగ్నో మైనాక ఇవ మార్దవం."

చిరకాలము జలనిధిలో మగ్నమయిన మైనాకము మార్దవము పొందని యట్లు దుర్జనుడు వేదాంతమున నిష్ణాతు డయినను వైరాగ్యము పొందనేరడు. ఇందు పూర్వార్ధమున ప్రపంచానిత్యతా బోధకతా రూప మయిన వేదాంత శాస్త్రగుణము ఖలునందు వైరాగ్యరూప గుణ మాధానింపక పోవుట యున్నది. ఉత్తరార్ధమున ద్రవత్వరూప జలనిధి గుణము మైనాకము నందు మార్దవరూప గుణ మాధానింపక పోవుట వర్ణితము.

౨౩౨. "మద్వాణి! మాకురు! విషాద మనాదరేణ
మాత్సర్యమందమనసాం సహసా ఖలానాం
కావ్యారవింద మకరంద మధువ్రతానాం
ఆస్యేషు యాస్యసి సతాం విపులం విలాసం."

మద్వాణి! మాత్సర్యమున మనసు మందగించిన ఖలుల యనాదరమున విషాద మొందకుము. కావ్యారవింద మకరంద మధువ్రతు లయిన సత్పురుషుల ముఖము లందు విలాసము పొందుదువుగానిలె! ఇందు పూర్వార్ధమున ననాదరరూప ఖలదోషముచే కవివాణి యందు విషాదరూపదోషము లేకుండుట శాబ్దముగా నున్నది. వాణీగత రమణీయతారూప గుణమున ఖలు నందు సంతోషరూపమగు గుణము లేకపోవుట యార్థముగ నున్నది. కాన రెండవజ్ఞ లున్నవి. ఉత్తరార్ధమున సరసతారూపమగు సహృదయ గుణమున కవివాణికి ఉల్లాసరూపమగు గుణాధాన ముండుటచే నుల్లాసము. విశేషోక్తిచే గతార్థమగుట అవజ్ఞ యలంకారాంతరము కాదని యందురు.

౭౩. అనుజ్ఞ.

* ఉత్కటగుణవిశేషమునకై దోష మర్థించుట యనుజ్ఞ.

౨౩౩. ప్రణిపత్య విధే! భవంతమద్ధా వినిబద్ధాంజలిరేకమేవ యాచే
జనురస్తు కులే కృషీవలానా మపి గోవిందపదారవిందభాజాం

బ్రహ్మ! నిన్ను నమస్కరించి నిబద్ధాంజలినై యిప్పుడిది యొకటి యాచింతును. గోవిందపదారవిందములు సేవించు కృషీవలుల కులమున నయిన నాకు జన్మ యుండుగావుత. ఇందు హరిభక్తిలాలసచే కృషీవల కుల జన్మ ప్రార్థన మున్నది.

౬౧. ఉల్లాసము.

* అన్యదీయ గుణ దోష ప్రయుక్త మగు అన్య గుణ దోషాధాన ముల్లాసము.

గుణమున గుణము, గుణమున దోషము, దోషమున గుణము, దోషమున దోషము నని యిది చతుర్విధము.

౨౨౮. "అలభ్యం సౌరభ్యం హరతి సతతం యః సుమనసాం
క్షణాదేవ ప్రాణానపి విరహ శస్త్రక్షత హృదాం
త్వదీయానాం లీలాచలిత లహరీణాం వ్యతికరా
త్పునీతే సోఽపి ద్రాగహహ! పవమానస్త్రిభువనం"

సతత మలభ్య సుమనః సౌరభ్యము హరించునది, విరహశస్త్రమున క్షతహృదయు లగువారి ప్రాణముల క్షణమున హరించునది యగు వాయువు కూడ లీలాసంచలితము లయిన నీ లహరుల సంబంధమున మూడు లోకముల పవిత్రము చేయుచున్నది కదా! హా! హా! ఇందు గంగాలహరుల పావన త్వాతిశయమున పవమానునకు పావనత్వ గుణాంతరము వర్ణిత మయినది.

౨౨౯. "విశాలాభ్యామాభ్యాం కిమిహ నయనాభ్యాం ఖలు ఫలం
న యాభ్యామాలీఢా పరమరమణీయా తవ తనుః
అయం తు న్యక్కారో జనని! మనుజస్య శ్రవణయోః
యయోర్నాంతర్యాతస్తవ లహరి లీలా కలకలః."

తల్లీ! పరమరమణీయమగు నీ తను వాలీఢము కాకున్న విశాలము లయినను నయనముల కేమి ఫలము? నీ లహరి లీలాకలకలము చెవులలో జేరకుండుట మానవునకు తిరస్కారము కదా! ఇందు శ్రీభాగీరథీ రమణీయత్వ గుణమున, తద్రూపవిముఖము లయిన నయనములకు నిష్ఫలతాదోషము శబ్ద విముఖశ్రవణములకు ధిక్కారదోషము నిరూపిత మయినది. ఇట్లే యితరము లనుసంధేయములు.

౬౨. అవజ్ఞ.

* ఉల్లాస విపర్యయ మవజ్ఞ.

అన్యదీయ గుణదోషములచే గుణదోషాధానము లేకుండుట యని పర్యవసితార్థము.

౨౬౧. “నిష్ణాతోఽపి చ వేదాంతే వైరాగ్యం నైతి దుర్జనః
చిరం జలనిధౌ మగ్నో మైనాక ఇవ మార్దవం.”

చిరకాలము జలనిధిలో మగ్నమయిన మైనాకము మార్దవము పొందనట్లు దుర్జనుడు వేదాంతమున నిష్ణాతు డయినను వైరాగ్యము పొందనేరడు. ఇందు పూర్వార్థమున ప్రపంచానిత్యతా బోధకతా రూప మయిన వేదాంతశాస్త్రగుణము ఖలునందు వైరాగ్యరూప గుణ మాధానింపక పోవుట యున్నది. ఉత్తరార్థమున ద్రవత్వరూప జలనిధి గుణము మైనాకము నందు మార్దవరూప గుణ మాధానింపక పోవుట వర్ణితము.

౨౬౨. “మద్వాణి! మా కురు విషాద మనాదరేణ
మాత్సర్యమందమనసాం సహసా ఖలానాం
కావ్యారవింద మకరంద మధువ్రతానాం
ఆస్యేషు యాస్యసి సతాం విపులం విలాసం.”

మద్వాణీ! మాత్సర్యముచే మనసు మందగించిన ఖలుల యనాదరమున విషాద మొందకుము. కావ్యారవింద మకరంద మధువ్రతు లయిన సత్పురుషుల ముఖము లందు విలాసము పొందుదువుగాని తె! ఇందు పూర్వార్థమున ననాదరరూప ఖలదోషముచే కవివాణి యందు విషాదరూపదోషము లేకుండుట శాబ్దముగా నున్నది. వాణీగత రమణీయతారూప గుణమున ఖలునందు సంతోషరూపమగు గుణము లేకపోవుట యార్థముగ నున్నది. కాన రెండవజ్ఞ లున్నవి. ఉత్తరార్థమున సరసతారూపమగు సహృదయ గుణమున కవివాణికి ఉల్లాసరూపమగు గుణాధాన ముండుటచే నుల్లాస మి. విశేషోక్తిచే గతార్థమగుట అవజ్ఞ యలంకారాంతరము కాదని యందురు.

౬౨. అనుజ్ఞ.

* ఉత్కృట గుణవిశేషమునకై దోష మర్థించుట యనుజ్ఞ.

౨౬౩. ప్రణిపత్య విధే! భవంతమద్ధా వినిబద్ధాంజలిరేక మేవ యాచే
జనురస్తు కులే కృషీవలానా మపి గోవిందపదారవింద భాజాం

బ్రహ్మ! నిన్ను నమస్కరించి నిబద్ధాంజలినై యిప్పుడిది యొకటి యాచింతును. గోవిందపదారవిందములు సేవించు కృషీవలుల కులమున నయిన నాకు జన్మ యుండుగావుత. ఇందు హరిభక్తిలాలసచే కృషీవల కుల జన్మ ప్రార్థన మున్నది.

(13)

౭౮. తిరస్కారము.

* దోషవిశేషానుబంధమున గుణముగా ప్రసిద్ధమును గూడ ద్వేషించుట తిరస్కారము.

౨౩౩. "శ్రియో మే మా సంతు క్షణమపి చ మాద్యద్గజఘటా
మద భ్రామ్యద్భృంగావళి మధుర సంగీత సుభగాః
నిమగ్నానాం యాసు ద్రవిణరస పర్యాకుల హృదాం
సపర్యాసౌకర్యం హరిచరణయో రస్తమయతే"

మదించిన యేనుగుల మదముచే భ్రమించు తుమ్మెదల మధురసంగీతములచే మనోహరములయిన శ్రీలు నాకు క్షణమేని యుండకపోవుగావుత. అర్థరసముచే హృదయము వ్యాకులపడి రాజ్యలక్ష్ములలో నిమగ్నులయిన వారికి హరి చరణముల సపర్యాసౌకర్య మస్తమించి పోవుచున్నది. ఇది హరి చరణసేవ జారిపోవునను భయమున రాజ్యసుఖమును తిరస్కరించుట యున్నది. రాజ్యసుఖము మంచిదని ప్రసిద్ధమె యయిన నిట్లు ద్విష్ట మయినందున తిరస్కారము సంగతము.

౭౯. లేశము.

* అనిష్టసాధన మగుటచే గుణము దోషముగను, ఇష్టసాధన మగుటచే దోషము గుణముగను వర్ణించుట లేశము.

౨౩౪. "అపి బత! గురుగర్వం మాస్మ కస్తూరి! యాసీ
రఖిలపరిమలానాం మౌలినా సౌరభేణ
గిరిగహన గుహాయాం లీనమత్యం తదీనం
స్వజనకమమునైవ ప్రాణహీనం కరోషి".

కస్తూరి! సర్వపరిమళములలో నుత్తమ మయిన సౌరభ మున్నదని పెద్దగర్వము పొందకుము. గిరిగహనగుహలో దాగికొని మిక్కిల దీన మయిన స్వజనము నీ సౌరభముననే ప్రాణహీన మొనర్చుచున్నావు. ఇందు సౌరభ గుణము ప్రాణనాశనరూపమగు ననిష్టసాధన మగుటచే దోషముగ వర్ణించుట యున్నది.

౨౩౫. "నైర్గుణ్యమేవ సాధీయో ధిగస్తు గుణగౌరవం
శాఖినోఽన్యే విరాజంతే ఖండ్యంతే చందనద్రుమాః."

గుణములు లేకుండుటయే యుక్తము. గుణగౌరవమేమియు యుక్తము కాదు. ఇతరవృక్షము లన్నియు చక్కఁగా శోభించు చున్నవి. చందన వృక్షములనే ఖండించు చున్నారు. ఇందు దోషము గుణముగా వర్ణితము. ఇది యర్థాంతరన్యాసానుబిద్ధ మగుటవిశేషము.

౬౬. తద్గుణము.

* స్వగుణత్యాగపూర్వకముగా నితరగుణగ్రహణము తద్గుణము.

౨౩౬. "అధరేణ సమాగమాద్రదానా మరుణిమ్నా పిహితోఽపి శుద్ధభావః
హసితేన సితేన పక్ష్మలాక్ష్యాః పునరుల్లాసమవాప జాతపక్షః."

రదన మధరముతోఁ గూడి యుంటచే స్వచ్ఛత యారుణ్యమున పిహిత మయినది. అయినను పక్ష్మలాక్షి సితహసితముచే జాతపక్షమై మఱల నుల్లాసము పొందినది. ఇందు పూర్వార్ధమున నన్యగుణ గ్రహణమున తద్గుణము స్పష్టమె. కాని యాది యుక్తార్థమునఁ బ్రతిప్రసవతుల్య మయిన హాసమున నపోహితమై భంగుర మయినది. హాస మధరారుణిమ పోఁగొట్టి ధవళిమ యొనర్చె నని గ్రహించినచో వేరొక తద్గుణము నిశ్చయింపవచ్చును. ఇట్టి యీ భంగుర రీతినే కొందరు పూర్వరూపాలంకార మందురు.

౬౭. అతద్గుణము.

* తద్విపర్యయ మతద్గుణము.

౨౩౭. "కుచాభ్యామాలీఢం సహజకఠినాభ్యామపి రమే!
న కాఠిన్యం ధత్తే తవ హృదయమత్యంతమృదులం
మృగాంగానామంతర్జనని! నివసంతీ ఖలు చిరం
న కస్తూరీ దూరీభవతి నిజసౌరభ్య విభవాత్."

రమా! సహజకఠినము లయిన నీ కుచము లాక్రమించిన నత్యంత మృదుల మయిన నీ హృదయము కాఠిన్యము ధరింపలేదు. జననీ! కస్తూరి మృగాంగనల లోఁ జిరము వసించినను తన సౌరభ్యవిభవమునకు దూరము కాదు కదా! ఇందు పూర్వార్ధమున పరగుణములు స్వీకరింపక పోవుట శాబ్దముగా నున్నది. తన గుణముల విడువమి యార్థముగా నున్నది. ఉత్తరార్ధము లోని దృష్టాంతమున స్వగుణత్యాగాభావము శాబ్దము. పరగుణాగ్రహణ మార్థము.

౩౮. మీలితము.

* ప్రత్యక్షవస్తు లింగసామ్యమున భేదము లేమి యప్రత్యక్ష వస్తువు ప్రకాశము కా కుండుట మీలితము.

౨౩౮. జలకుంభముంభితరసం సపది సరస్యాః సమానయంత్యాస్తే
తటకుంజ గూఢ సురతం భగవానేకో మనోభవో వేద!

జలమునింపి సరసినుండి జలకుంభము తెచ్చు నీదు తటకుంజ గూఢ సురతమును భగవానుడు మన్మధు డొక్కడె తెలియవలెను. ఇందు స్వేద కంపనిశ్వాసములు సురతసూచకములు. జలకుంభానయన వేగమున నవి కలుగును. ఇట్టి భేదాగ్రహమున సురత మప్రకాశ మయినది.

౩౯. సామాన్యము.

* వస్తువు ప్రత్యక్ష మయినను బలవత్సజాతీయజ్ఞానమున భేదా గ్రహణము సామాన్యము.

౨౩౯. "యస్మిన్హిమానీ నికరావదాతే చంద్రాంశు కైవల్యమివ ప్రయాతే
పుచ్ఛాశ్రయాభ్యాం వికలా ఇవాద్రౌ చరంతి రాకాసు చిరం చమర్యః."

హిమస్వచ్ఛ మయిన హిమవంతము చంద్రకిరణముల నద్వైతము పొందగా పూర్ణిమ వెన్నెలలో చమరీమృగములు పుచ్ఛ మాశ్రయము లేనివై చిరము చరించు చున్నవి. ఇందు వెన్నెలకు వేరుగా హిమాచలము చమరీపృచ్ఛము గోచర మగుట లేదు. హిమాచల చమరీపృచ్ఛములు ప్రత్యక్షములె. సజాతీయచంద్రిక బలీయ మగుట పృథగ్భానము లేదని భావము. మీలితము నందు నిగూహ్యమానము ప్రత్యక్షము కాదు.

౪౦. ఉత్తరము.

* ప్రశ్న ప్రతిబంధక జ్ఞానవిషయార్థ ముత్తరము.

తెలియవలె ననెడి జిజ్ఞాస ప్రశ్న. అది యుత్తరరూప మయిన వాక్యమున నివర్తించును. ఉత్తరము లోని యర్థజ్ఞానము జిజ్ఞాసను శాంతింప జేయునేని యుత్తరాలంకార మగును. ఈ యుత్తర మున్నీతప్రశ్న మని నిబద్ధప్రశ్న మని రెండు విధములు.

౨౪౦. త్వమివ పథికః ప్రియో మే విటపిస్తోమేషు గమయతి క్లేశాన్
కిమితోఽన్యత్కుశలం మే? సంప్రతి యత్పాంథ! జీవామి.

ఒక పథికపురంధ్రి వేరొక పథికునకిట్లుత్తరము చెప్పుచున్నది. అతడు కుశలప్రశ్న మొనర్చెనని యూహింప వలెను. కుశలమడుగనిదే కుశలోక్తి యయుక్తము కదా!. నీవలె నా ప్రియుడు పథికుడు చెల్లగుంపులలో క్లేశముల గడపుచున్నాడు. పాంథా! నేనిపుడు జీవించియే యుంటిని. ఇంత కన్న నాకు వేరు కుశల మేమి ?

౨౮౧. 'కిమితి కృశాసి? కృశోదరి!' 'కిం తవ పరకీయ వృత్తాంతైః?'
'కథయ! తథాపి ముదే మమ' కథయిష్యతి యాహి! పాంథ! తవ జాయా.

"కృశోదరి! ఏలనే కృశించితివి?" "పరకీయవృత్తాంత ములతో నీకేమి పని యున్నదయ్యా?" "అయినను నా సంతోషమునకు చెప్పవే!" "పాంథ! నీ పెండ్లము చెప్పునులె! పొమ్ము!" ఇందు నీవు కారణము చెప్పితేని ప్రతీకార మొనర్ప గలనని మొదటి ప్రశ్న వ్యంగ్యము. – నేను పతివ్రతను. పరపురుష నుద్దేశించి హేతువు చెప్పుట యుక్తము కాదు. నీవేమియు ప్రతీకార మొనర్ప లేవు. అని యుత్తరవ్యంగ్యము. – పిల్లా! పాతివ్రత్య మేలనే? అది చాతుర్యవిలాసములు లేని జనుల హఠము మాత్రమె. స్వపరసంతోషమె సంసారసారము కదా! అని రెండవ ప్రశ్న వ్యంగ్యము.– నాకున్న దశయే నీ భార్యకును గలదు కదయ్యా! నీవామెకే ప్రతీకార మొనర్పుము. స్వసదనము తగులబడుచుండ అది కాదని యెవరేని పరసదనాగ్ని పోగొట్టుదురా? తన వేదనకూడ సహించి పరోపకారమె యొనర్ప వలెనందువేని; నీ విట్టి యుపకారమున ప్రవర్తించుచో నీ భార్యకును నీ వంటివాడు వేరొక డుపకార మొనర్చును గదా! నావలెనె నీ పెండ్లము కూడ పరపురుష పరాఙ్ముఖి. నీవే యామె విరహము దూరీకరింపుము. అని వ్యంగ్యము.

౨౮౨. "రోగస్య తే చికిత్సాం నిదానమాలోచ్య సుందరి! కరిష్యే
మా హంత! కాతరా భూ రసక్రియాయాం నితాంత నిపుణోఽస్మి."

సుందరీ! నీ రోగనిదానము గుర్తించి చికిత్స చేయుదునె! అయ్యో! నీవు బెదరకె! రసక్రియలో నేను నితాంతము నిపుణుడను. ఇందు "నాపృష్టః కస్యచిత్ బ్రూయాత్" అడుగనిదే యెవరికిని జెప్పరాదు. అని వైద్యుల ప్రతిజ్ఞ. ఒక ప్రశ్న నిచట నూహింప వచ్చును. "వైద్యా! నా రోగమునకు చికిత్స చేయుదువె?" యని ఇట్లడిగిన పిల్లది విదగ్ధనాయిక.

ఆమె ప్రశ్న సంభోగాభిప్రాయగర్భము. అది తెలిసిన యాతని యుత్తరము నట్టి యభిప్రాయము తోడనే యున్నది.

ఈ యలంకారమున ప్రశ్నోత్తరము లనేకము లుండవలెనని, యప్పుడె చమత్కార ముదయించునని, ఒక ప్రశ్న కొకయుత్తరమున్న నుత్తరాలంకారము కాదని కొందరందురు. ఒక ప్రశ్న కొక యుత్తర మయినను ఆకూతగర్భము లయినచో చమత్కార ముదయించి తీరును. అప్పు డనేక ప్రశ్నోత్తరము లపేక్షితములు కావు. ఆకూతము లేకున్న నానాప్రశ్నోత్తరముల చమత్కార మపేక్షితము. సకృదుపాదానమున గూడ చమత్కార ముండునని సహృదయహృదయ మేని యలంకారత్వ ముండు గావుత.

“ రసో యత్ర వ్యక్తో విలసతి వివిక్తో గుణగణో
లభంతేఽలంకారా అపి చ వికలంకామిహ రుచం
పటు ప్రౌఢ స్ఫీతాక్షర భర పరీతః ప్రతిపదం
విమర్శ వ్యాసంగాజ్జయతి రసగంగాధర మణిః ”